ЭССАЛАВМАЛЕЙКИМ АДАМЛАР!

Озал эбединде жүмлесини жайдар айдып, маңылы-маңызлы сөзлери зехин элегинден гечирип, пәхим-пайхаса югрулан аталар сөзлерини, накыллары дөреден түркмен халкы эдеп-экрам барада-да энчеме ёл-йөрелгелери өз несиллерине мирас гоюп билипдир.

«Эдеби саламдан башла», «Эдебиң ягшысы улыны сыла», «Эдебиң элип дек болсун», «Эдип берен еңңемден, эдеп берен еңңем говы», «Эдеп берен, медет берен», «Эдеп серишдесин тутгул, эдепден ягшы зат олмаз», «Эдепли-экрамлы бир асылзада», «Эдепсиз-эгсик» — дийип педерлеримиз текрарлан болса, бу гүнки гүн өз гарашсызлыгына эе болан түркмен дөвлетимизиң магарыфчылары мекдеплерде «Эдеп» сапагыны окатмага гиришип, ил оңларлыклы дөвлетли ишиң башыны башладылар. Шейлеликде, соңкы йылларда ятдан чыкышып барян дәп-дессурларымыза, йөрелгелеримизе доланмага, олары өвренмәге шерт дөреди.

Дөвлетимизиң радиосында, телевидениесинде ве метбугатында ЭДЕП барасындакы эдилйән чыкышлардан чен тутсаң, «Бу иш улы ил тарапындан онланан иш» — дийип айтса болар.

Мен бу гүррүң бермекчи болян затларымы ылмы нукдай-назардан текрарламакчы дәл. Ата-энемиң гулагыма гуян, яшулы несиллеримизден эшиден, адыл казыдан—дурмушдан аланларымы өзүмче беян этмекчи.

САЛАМЛАШМАК БАРАДА

«САЛАМ» сөзи «селиме» диен арап сөзүнден гелип чыкып, «саглык» диен маныны аңладяр. «ЭС-САЛАМУ АЛЕЙКУМ» диймек «Бир алланың ады билен сизе саглык, абатлык ислейәрин» диймекдир. Саламлылык эдеплилигиң аламаты, ягшы ниетлилигиң аламаты. Бирек-биреге ягшы ниетде болмак согап ишдир. Мусулманчылыкда «САЛАМ» сөзи худайың мүңдебир адының бири хасапланяр. Шонуң үчин таңры саламыны бермейән, саламсыз кишилер худайыны ят этмейән имансыз (ынанчсыз) адам хөкмүнде язгарыляр.

«Салам бермедик не доңуз, салам алмадык не дәңиз» — диен геп хем бар.

Түркменлерде саламлашман гечен ики адам бир-бирине

...охуны чырышып гечен ики саны д... меңзедилип, салам-сызлык ынсанлыга сыгмаян зат хөкмүнде гараляр. Ин гады-мы түркменлер саламлашанда салам берен «Өйүң абадан, ... абадан» дийсе, салам алан «Сизиңем өйүңиз абадан, или... абадан» дийип жогап берер экен.

САЛАМ БЕРМЕГИҢ ВЕ САЛАМ АЛМАГЫҢ ЭДЕП ҚАДАЛАРЫ БАРАДА

Озалында сөз саламдан башланса ягшы.

Яшкичи яшула, азлык көплүге салам берсе эдепдир. Гөв-нүпеслик үчин белентдәки (везипели адам, улаг үстүндәки адам) песдәки адама я-да хормат-сылаг үчин песдәки белент-дәки адама салам беренде-де биэдеплик дәл. Саламы гөвүн-ли-гөвүнсиз чала берип, чала алмак я-да «Салам» сөзүни яң-сылы, кемсидижи әхенде уланмак ягшы гылык дәл.

Гөршүп саламлашмак бирек-биреге хас якын дурасы гел-меклигиң, бирек-биреге мәхрибанлык билдирмеклигиң алама-ты. Түркменчиликде гөршүп саламлашмак үчин илки улы адамының элиниң узадарына гарашмак эдеплиликдир. Гөр-шүлжек болнанда ики элини хем узадып, саг элини онуң саг элиниң аясына, чеп элини онуң саг элиниң арка йүзүнден элтип мәкәм гөрүшмели. Гөршүленде онуң элини чакдана-ша батлы силкелемек, еке элде гөршүп, онуң аясына какып гойбермек, екеже сүем бармагың билен «гөрүшмек» я-да гөр-шен махалың үнсүни башга яна совмак ялы херекетлер эдеп-сизликдир. Аяна гысан элини ченданаша гаты гысмак, гысан элини гойбермән көп сакламак хем ягшы дәл.

Гөршүлен махалы башам бармагың үстүнден чалажа ба-сып гойберилмегиниң себәби роваятларда айдылышына гөрә: Ол гөрүшйән кишиң ХЫДЫР АТА болуп чыкаймагының әх-тималлыгы үчиндир. ХЫДЫР АТАНЫҢ башам бармагында сүңк болмаярмышын. Аслында ХЫДЫР АТАНЫҢ кимлере гөрүнйәндигини билип гоймагымыз герек. Ол иң халалхор, калбы арасса, өз ырсгына кайыл, хич хачан агзына пайыш сөз алмаян, өз бәхбидинден ил бәхбидини илери тутуп бил-йән, мылайым, дили сеналы, таква адамлара гөрүнйәр. ХЫ-ДЫР АТА билен гөршүп саламлашмак багты миессер болан адам ондан иң важып үч саны дилег этсе онуң дилеглери ка-бул боляр.

— «Түйс айны вагтында гелдиң, ХЫДЫР АТАМ бол-а жан агам» диен сөзден гөрнүши ялы, ХЫДЫР АТА өз ислег-

лисиниң иң зерур вагтында алнындан чыкяр ве оңа өз гол-давыны берйәр.

Түркмен зенанлары гөршүп саламлашанларында яшы улы зенан ики элини өңе узадандан яшы кичи зенан ики эгнини өңе узадяр, яшы улы яшкичиниң эгнине эмай билен какяр-да саглык-аманлык сорашяр.

Түркменчиликде эркек киши билен аял машгала эллешип гөрүшмейәр. Сетанда-сейранда гөрүшмели болаянда хем зе-нан машгала элини узадандан соң эркек киши көйнегиниң еңини элиниң аясы билен гысып гошарыны саг элиниң еңи билен япып оңа узадяр зенан машгала онуң гошарына чала-жа элини етирйәр ве йүзүне сыляр.

Мәрекеде гөршүлип саламлашылҗак болунанда озалы би-лен отуранларың хеммесине эшидилер ялы эдип «Эссалавма-лейким» диймели ве отуранларың ичиндәки иң хорматлы адамдан башлап гөршүп башламалы. Соң онуң саг тарапын-дақы адамлар билен гөрүшмегини довам этдирмели. Мәреке-де кимден гөршүп башламалыдыгыны сораймагың айбы ёк. Эгер шол мәрекеде сай-себәп билен шу гүн саламлашып бил-медик какаң я атаң бар болса гөршүп саламлашмагы шондан башламак, ол жогап беренден соң бейлекилер билен гөршүп саламлашмак эдеплиликдир. Эркек адам өзүнден улының аялына өзүнден кичи хем болса, онуң адамсының хорматыны саклап оңа салам бермелидир.

Умуман, саламлашмак барада көп билесиңиз, өвренесиңиз гелсе, 1991-нжи йылда «Магарыф» неширятының чапдан чы-каран Қакажан Атаевиң «Қөнелмейән сөз» диен китабыны өвран-өвран окамаклыгы маслахат берйәрин.

МАШГАЛАБАШЫ

«Баш болмаса гөвре ләш», «Мүң ишчиден бир башчы» диен накылларың манысына үнс берелиң. Машгалабашы маш-гала бинядының еле йыкылмаян, сува сөкүлмейән, ода янма-ян, зарба сынмаян, мәкәмден мәкәм сүтүнидир.

Машгалабашы машгаланың хер бир агзасының хәсетиниң эдим-гылымына белет болуп, оларың хеммесине бир гөз билен гарамагы, олара догры дүшүнмеги башармалыдыр. Эгер ол ала тутса, онда онуң өзүне ынамсызлык дөрәп, шол ынамсыз-лыгың дуйгусына өврүлмеги мүмкин. Ол машгаланың гирде-жилерини ве чыкдажыларыны долы аңында айлап, задың исрип болмазлыгыны газанмалыдыр. Задың тыгшытлы пейда-

ланылмагыны гурамалыдыр. «Исрип-харам» дийипдирлер. Харам задың бар еринде болса биберекетчилик хем бардыр. Биберекетчилик болса уллакан дөвлети хем даргадып билер.

ТЫМСАЛ

Аман аганың машгаласында дөрт огул, ики гыз барды. Огланларының дөрдүси-де өйли-ишикли, хеммесиниң ырсгалы бир болансоң, хер ким алан айлыгыны машгалабаша гетирип берйәрди. Пуллар гулп астында сакланылмаярды. Әхли пулуң Аман аганың отуран дүшегиниң ашагындадыгыны улы-кичи хеммелер билйәрди.

Бир манат пул совулса, Аман ага хасап сораярды. Ол пуллары санамаса-да хасабына өрән җүрди. Бир гүн агшам ол нахардан соң машгаладакы дөрт огул, дөрт гелин, ики гыз ве экабыррак агтыкларыны янына чагырды. Ол йыгнананлары көп гарашдырман сөзе башлады:

— Сизе дөнейин балаларым. Мен гаррап йөрмүкәм, ине, шу ердәки бир пенже пулуң хасабыны тапамок. Шу нәмәниң пулы, мениң эллән пулум дәл шу. Эгер менден бидин пул гопан болсаңыз диллениң, дүшүндириң — дийип, сораглы назарыны төверегиндәкилере айлады.

Ара дүшен дымышлыгы көрпе гелин бозды. Ол яшмак астында йүвүрҗисини дилмач тутунып сөзледи.

— Атаңа айт, мениң гүнәми өтсүн. Шол пулы мен гойдум. Мен шу гүн ол пулы атам өйүмден гелйәркәм автобус дурулгасының янындан тапдым. Кагыза доланги экен. Өе гелениме, атасы өйде ёк экен. Менем ол пулы башга ерде гоймалыдырам өйтмән, шол кечәң ашагында гояйдым. Хениз шол пулы санабам гөремок — дийип, болан ваканы беян этди.

Гожа ынҗалды. Гүррүңи сыпайычылык билен довам этдирмәге чемленйән ялы ардынҗырады:

— Ери, онсоң сен бу пулы халалладыңмы бери.

— Ата, ол нәме дийдигиң, тапылан пул хараммыдыр, оны нәдип халалламалы? — дийип, агтыкларының бири билесиңнелижилик билен сорады. Бинобат сөзе гошулан етгинҗеге өтуранлар гөзлерини алардып, отлуклы назар билен онуң сөзүни бөлдүлер. Гожа: «Айбы ёк, айбы ёк» диен әхенде элини салгап гойберди-де:

— Оглум бинобат сөзләп, гойберен хатасына дүшүнйәр. Середиң онуң йүзи лаплап гызяр. Йөне, онуң сорагы өрән ерликли. Хава, оглум, азап чекип, дер дөкүп газанып алынмадык пул шу өй үчин харам. Тапынды пулы халалламак үчин

болса шол пулы тапан ериңден бутнаман үч гезек сесиң етдигинден «Хай, пул йитирен ким-хов» дийип гыгырмалы. Шонда хич ким «мен» дийип, сесленмесе, дуран ериңден гозганып болар дийди.

— Сесимиң етдигинден гыгырмасам-да, дуралгадакыларың хеммеси эшидер ялы эдип айтдым, эе чыкан болмады — дийип, көрпе гелин йүвүрҗисиниң гулагына пышырдады. Гожа:

— Берекелла гузым, шейтгин, бизиң халал пулумыза харам пулы янашдырып болмаз. Харам халала гошулан ерде берекет дурмаз — дийип, саргыт этди, соңам шол пулуң тапылан ерини гөркезип, «Пул йитирен сесленсин» диен сөзбашылы кичиҗик билдириши газете ёлламагы мугаллым оглуна табшырды.

Аслында, машгалада машгалабашы ким болмалы? Эркекми я-да аялмы? Ким болса говы? Бу барада хер ким бир пикирде болуп билер. Эмма мениң пикиримче, машгалада кимде-ким эзбер, эркли болса, шол машгалабашы болуп билер. Түркменчиликде көпленч эркек адам машгалабашы хасап эдилйәр. Оба Геңешиниң китабындакы «машгалабашы» диен графада эркек адамың ады язылса-да, хәзирки дөврүде кәбир машгалада машгаланың кешигини чекмек аялларың башына дүшйәр. Әриниң машгалада хич зат биленем сери ёк. Өе нәме герек болса аял тапмалы. Әхли иш оңа гарап дур. Әриниң шол ише укыбы хем ёк.

Машгалада 1 манат пула эрки етмейән әрлерем бар. Хатда «Биз-ә сиз билен гарындашлыгы якынлашдыраялы дийип гелдик» дийсеңем, «Мен ол затлара гошулып билмен- хал-ха энеси бар, барың шонуң билен гүрлешиң!» дийип отуран кишилерем бар. Догрусы, хич хили сала салман «Сен отур, сен нәмәни билйәң» дийип, эгнинден итилип гойберилйән әрлерем бар.

Машгалабашы машгаладакылары сыламагы, машгаладакылары хорматламагы, олары өз мәхри билен чоймагы башарса, онуң иши ровач алар. Ол өйдәкилериң пикирини диңлемели, олара хер ишде сала салмалы. Оларың гөвнүни гөрмели, еринде тарыпламагы, герек халатында болса таңкытламагы башармалыдыр. Машгалада говудан-говы гееси гелйән яш-елең-де, дүрли-дүмен иеси гелйән чага-да, бары билен базар эйләп, башардыгындан эртеки гүне аясы гелйән ага-да машгалабашының йити назарындан сыпмалы дәлдир. Машгаланың бәхбиди үчин эдилйән хер бир иши голдамак, онуң угрукмагыны гурамак, көмеклешмеги ёла гоймак хем машгалабашының ишидир.

ЫРЫМЛАР

Көнелериң гүррүң бермегине гөрә, ирки вагтлар машгалабашы эркек адам боланда, шу ашакдакы еди зады өйүң дулундан асып гояр экен:

1. Яраг. Ягыдан үстүн чыкмак үчин.
2. Курьан. Өзүни бейгелтмек үчин.
3. Пычак. Мал халалламак, соймак үчин.
4. Дутар. Гамдан сапланмак үчин.
5. Гамчы. Темми бермек үчин.
6. Телпек. Өзүниң бардыгының аламаты.
7. Дуз торба. Мукаддеслигиң үстүнден әтленмезлик үчин.

Дуз торбаның багы узын болуп, ол ере дегер-дегмез эдип асылып гойлар экен. Түркменлерде эркек адам үч гезек «Гутлы болсун» алагдан соң, башындакы телпегини хич бир баха сатмаз, хич бир киши билен чалышмаз экен. Телпегини башының тәжи хасап эдип. «Тәжим гиденден, башым гитсин» диен дүшүнжә эерер экенлер.

КАКАМ ПАХЫР АЙДАРДЫ...

Кишиң хакы беланың окудыр. Өз ырсгалына кайыл болгун.

* * *

Абрай гыркылан эркеч ялы бир затдыр, элинден сыпдырсаң тутмак хиллалла болар.

* * *

Кимиң чагасыдыгына ымыклы гөз етир, саңа олардан дашлашмак болмаяр.

* * *

«Мал йитмесе семремезмиш» диййәрлер, оглум, азажык көсенмесең, задың гадырыны билмерсиң.

* * *

Эден ишиң, айдан сөзүң, иен тагамың, әхли задың арасса болсун, оглум. Этмедик сырта пох япышмаз. Төхмет беласындан худай сакласын.

* * *

Өз бәхбидиңе әвмесеңем, ил бәхбидине гезек геленде өзүңи аямагын.

* * *

Саглыгында саглыгын, доклугында доклугың гадырыны билгин, билгин, билгин.

* * *

Байлыга гызмагын. Байлыга эелик этмәге, меслиги гөтермәге даяв инжик герекдир.

* * *

Дава-женжелден дашракда болгун, уруш-сөгүш, хайбат атмак итиң ишидир.

* * *

Жеделли гүррүңде өзүңкиң догрудыгына гөзүң етсе, жедели узага чекдирме, онун билен деӊ болдугың, ким билен деӊ болдугындыгыны ядына сал.

* * *

«Кемликде кемал бар — менликде мелал» дийипдирлер. Хич хачан, хич хачан өзүңи улумсы тутмагын.

* * *

...Оны кемситмәге мейил этдигиң,
Өзүңи оң аяк астына атдыгын.

* * *

Харам газанжың дүйби инчедир. Оны көп топлаберсең өз үстүңе йыкылар, галмаз эдер.

* * *

Ити үйрдүрмежек болма, оңа ярдырмажак бол.

* * *

Өзүни илден артык сайян киши хич кимче-де ёкдур.

* * *

Кине саклан, өзүн гынар...
Өзгелери диңле, соң өз сөзүңи айт...
Тен арассалыгы саглыгың гиреви болса,
Көңүл арассалыгы адамлыгың гүвәсидир.

МАШГАЛАДА КАКАНЫҢ ВЕ ЭЖӘНИҢ ЭДЕБИ

«Ата-эңәниң йүреги огулда-гызда, огул-гызың йүреги даг билен дүзде» диен накылың манысыны тирсең, перзент билен ата-энәниң йүреклери бир перденден гопмаян ялы. Йөне

перзендиң ата-энесине мәхрем болмагы көп дережеде хут ата-энәниң өзүне баглы. Ата-эне өз перзентлериниң йүреклериңде өзүне сөйги дөретмели. Бу өрән кын ве жогапкәрли везипе. Муңа өмүрбойы армазлык, ирмезлик герек. Чага гөренини эдйәр, гөрелдесине гөрә боляр. Хеммесини башдан, ягны ата-энәниң өз перзендине болан еди боржундан башласак говы болар. Шу еди боржы хер бир ата-эне билсе ве бержай этсе, оларың өз перзендиниң янында сарпасы улы болар.

1. Перзенди сагъаман дүнйә индермек.

Бу борч иң жогапкәрчиликли борч болуп, өрән пугта дүшүнмеги талап эдйән борчдур. Себәби, эне хамыла болан гүнүнден бейләк перзендиң гелжеги барада алада билен яшамалы. Шейле ягдайдака аял машгала агзына пайыш сөз алмагы, ялан сөзлемеги, батлы геплемеги, гөрүнмесиз ерде гөрүнмеги, ене шонуң ялы ярамаз затлары эндик эдинәйсе, билиндәки чаганың энесиниң гылыгыны алып гөтерәймеги мүмкин. Спиртли ичгилер, нешекешлик ялы ногсанлар чаганың саглыгына зепер етирип, онуң дүнйә кемис ягдайда инмеги ялы бетбагтчылыклара сезевар болаймагы жуда мүмкиндир.

Аялы аямак, онуң ислейән иймитини тапып бермек, онуң саглыгыны горамак, оңа голтгы бермек, өй ишлерине көмек берип, агыр йүк гөтертмән, дүнйә инжек чаганың аладасыны этмек каканың хем боржы болуп дуряр.

2. Перзендиң өзүне лайык ат дакмак.

Чага улалансоң өз адындан утанмаз, кемсинмез ялы оңа ат дакыланда ойланышыклы чемелешмек герек. Себәби чаганың адына Күрре дакайсаң улалансоң дең-душлары оюн эдип «Эй, Күрре, инди инини-боюң-а алыпсың велин, эшекликге хачан етишйәң?» дийәйселер, илде-гүнде дилевар адам кән, башга хили гүррүңлериң хем болаймагы әхтимал. Шонда шол чага нәдеркә? Нәхили кемсинер? Нәхили ат дакжак хем болсаң өңүни-соңуны гөрмек герек. Аслында бизиң түркменчиликде еди саны ат чаганың өзи билен гелйәр:

1. Нарлы — Огулнар.
2. Халлы — Халлыгөзел.
3. Огулмеңли.
4. Тәчли — Тәчнабат.
5. Пердели — Огултувак.
6. Артык — Артыкжемал.
7. Гоша —

Чага ат дакыланда онуң сынасындакы айратынлыклары гөз өңүнде тутмаклыгы хем унутмалы дәл.

3. Чаганы сүннетлетмек.

Эркек огланың гигиена тарапдан бәхбидини гөз өңүнде тутуп, оны сүннетлетмеги хем ата-энәниң боржы хасаплап гелипдирлер.

4. Окатмак, билим бермек.

Чага еди яшап, агы-гараны, ягшыны-яманы сайгарып, дүнйә гарайшының өсйән дөври болан йылларында онуң яш зехинини ачмак, оңа билим берилмегини гурамак хем ата-энәниң борчларының биридир. Себәби, «билимли адам байлыклы адам» диен ялы накыллара, «Билимлини алдап болмаз», «Билимли башарар, билимсиз чашырар» диен йөрелгелерден угур алмак герек. Өзи-де, чаганы элинден тутуп мугаллыма элин табшырып гайтмак эдепдир.

5. Өй-ишикли этмек.

Гыз болса аглатман-эңретмән дурмуша чыкармак, огул болса өерип, аягыны деңлемәге, соңам марай-маслахатлы рысгыны айырмак, дурмуш ёлуна угрукдырып гойбермек хем ата-энәниң боржудыр.

6. Дүнйә индерип, тә рысгалыны айырянчаң, оны нйдирмек.

7. Дүнйә индерип, тә рысгалыны айырянчаң эгинбаш билен үпжүн эдип, гейиндирмек хем ата-энәниң боржудыр.

ПЕРЗЕНДИҢ ӨЗ АТА-ЭНЕСИНЕ МӘХРЕМЛИГИ ХАКЫНДА РОВАЯТ

Гадым заманларда бир патыша бир энели оглы сәхел затда гүнәләп туссаг эденмиш. Шол гүн агшам патыша бир дүйш гөрүп турупдыр-да, эртеси шол туссаг энели оглы хузурына гетирмеги буйрупдыр.

Туссаг адам сакгалы гушаклыгына дүшүп дуран, яшы алтмыша сер уран киши экен, онуң эжеси болса тогсаны биреййәм бейләк ташлан аял экен. Патыша олары бирлай сынлапдыр-да:

— Эй, аксакал, мен өтен агшам бир дүйш гөрдүм-ле. Сен шонуң догры ёргудыны билсең, сен азат — дийипдир.

— Ери, айдың, нәхили дүйш гөрдүңиз?

— Өтен агшам мениң дүйшүме сизиң шу ак сакгалыңыз гирди. Ол сакгал өзүниң тылла өвүшгини билен бүтин әлеми нурландырып дур-ла, бу нәмәниң аламаты? — дийипдир.

— Патышахым, сиз дүйши өрән орашан гөрүпсиңиз. Ол йөне бир дүйш дәл-де, ол бир аянлык экен.

— О нәме дийдигиң?

— Сизиң нөкерлериңиз эжем икимизи бир жайда туссаг этдилер-де, дашымыздан гулплап гайдыбердилер .Жайың ичи совук болса-да ,япынара ,атынара хич зат бермедилер. Гиже эжем ука гиденде көне сүңңи үшәп йыгрылды. Эмма аягыны өртере зат тапылмады. Менем өз сакгалым билен эжемиң аягыны өртдүм. Ана, шол вака сизе аян болупдыр. Ол болса бизиң гүнәсиздигимизиң субуды болуп, белки-де, ялкандыгымыздыр, патышахым — дийипдир.

Дүйшүниң ёргудыны макул билен патыша олары халат-серпайлап азат эдип гойберипдир.

Хава, машгалада каканың эклен эдип, чагасыны бол-телки яшадып билмеги энтек кака болмагың хеммеси дәл. Кака болмак үчин хер әдимде, хер демде ягшы гөрелде болмак талап эдилйәр. Кака машгалада машгаланың миземез сүтүни болуп, машгаладакылары өз саясында, пенасында жебислешдирмеги башармалыдыр. Машгаланың хер бир агзасыны өз сөйгүси билен йылатмалыдыр.

Кәбир адамлар чага этмишине гайтавул-темми бермеги догры дәл хасаплаярлар. Йөне бизиң түркменчилигимизде «Башда гызыны урмадык, ахырда дызына урар» диен дана пикир бар.

Чагаларың хер бир, хатда, эхли ислеглерини битирмек соң дүзедип болмажак ялңышлыкларың үстүнден элтип билер. «Үме дүшмез чага ахыры, о нәбилсин» диен пикир, нәдогры пикирдир. Себәби чага дүнйә инен гүни 29 саны зады амал эдип билйәр. Шолардан ели санысыны алып гөрелиң:

1. Ажыгандыгыны айдып билйәр.
2. Дояндыгыны дуйдурып билйәр.
3. Эммесини тапып, нахарланып билйәр.
4.Нәсагландыгыны дуйдурып билйәр.
5. Сесини эшидип оңа гулак салып билйәр.
6. Укусыны ве укудан ачыландыгыны айдяр.
7. Арлыгыны хапаландыгыны билдирйәр.

Чага тербиесини, башда яңзыдышымыз ялы, чага хениз дүнйә инмәнкә башламак хем-де тә оглан атасы болянча ызыгидерли гөзегчиликде сакламак ата-энәниң жаңа-жан везипеси болуп дуряр. Хатда шондан соң хем олара дегерли маслахатлар берип, дурмушы өвренмеги довам этдирмек эдеплиликдир.

Чага хениз яңы эмедекләп башландан ортада язылгы сачакдан совлуп гечмеги, оны басгыламалы дәлдигини онуң аңына етирип билйән ата-энелер хем көп. Чага өз этмишиниң нәдогрулыгыны дүшүндирип билсең, ол өзүне хөкман дийип дүшүнйәр. Чага темми берсең ол сени йигренер дийййәнлер хем бар. Ёк, бейле дәл. Теммини ерликли берип билсең, чага сени говы гөрйәр. Саңа хорматы артар.

Бир гезек ләлик сакланып, 10 — 11 яшына етен Дурдының гахары гелди. «Мен бейле дурмушдан бизар болдум. Мен бейле яшамак ислэмок. Башгача яшасым гелйәр» диен язгыны галдырып өйден чыкып гитди. Дурды улы иле иш болуп, гүнортанлар тапылды. Өйде машгала суды башланды. Машгала агзаларының хеммеси какаларының агзындан чыкжак сөзлере сабырсыз гарашярдылар.

— Нәме үчин бейтдиң? Мундан говы дурмуш нириде бар? — диен сорага Дурды:

— Илиңки ялы моторлы велосипед алып береңзок. Илиңки ялы гыммат бахалы импорт эшиклер гейдиреңзок. Адам шекилли эклэп-сакланызок. Шонуң үчинем нириде яшасамам, шундан говы болар өйтдүм — дийип, жогап берди.

— Гижелерине ач ятып гөрдүңми?

— Ёк.

— Ямалы я-да йыртык эшик гейип гөрдүңми?

— Ёк. Ёгсам сиз мени ач-ялаңач хем сакламакчымы?

— Өзүң ялы огланлар окувдан бош вагтлары ата-энесине көмеклешмәге, экеранчылыга гидйәрлер. Ятакдакы гоюнларыны бакмага гидйәрлер. Сен шу өе нәме пейда гетирип гөрдүң?

— Хич зат. Экленч мениң ишим дәл.

— Ата-энеңе көмеклешмекчи хем дәлмиң?

— Ёк.

— Онда биз хем саңа эглишик этмекчи дәл — дийди-де, Дурдының какасы херекете башлады. Дурдының эгниндәки эшиклери бирлай чыкарып алды-да.

— Булары мен өз пулума алдым. Саңа бересим геленок. Бар нирә гитсең гидибер, дөрт тарапың ачык — дийип, ялаңач отырерине бир шарпыгы чалып, ишиге тарап өврүп гойберди. Чүв ялаңач Дурды бирбада нәдерини билмеди. Дурды өзүниңкиң ялңышдыгына инди дүшүнип галды. Өз-өзүне болан йигренч дуйгусы онуң йүрегине сыгмады. Улы или бирлен мөңңүрип гойберди. Соңам өз гүнәсиниң өтүлмегини сорап какасына, эжесине, доганларына ялбарды. Бейле ялңыш-

лыгы инди гайталамажагыны айдып, өзеленди.

Перзент гүнәси багышланды. Чүнки, перзендин тенине чүмен тикен ата-энәниң йүрегине-де чүмйәр ахыры.

Эҗе — машгаланың йүреги. Эҗәниң нәче перзенди бар болса, эҗәниң йүреги хем шонча бөлеге бөлүнйәр. Шонуң үчинем энә хормат гоймагы башарян халк, өз мәхрибаны барада өрән аҗайып-аҗайып роваятлар дөредип, оны несилден-несле ядыгәрлик гоюп гидипдир. Шол роваятларың бири:

Дүнъе мүлкүнде екеже дикрарыны ләлик саклап, өз гойберен хатасына эне гич гөз етирйәр. Инди гичди. Бикемал болуп етишен огул, янындакы «гара сачлы молланың» гысымындан чыкып билмән, энесинден эл чекди. «Я энеңден геч я-да сонаңдан геч» диен сес өрән кесгитли айдылыпды. Сона өз гайын энесине ол эденини-де аз гөрүп, ондан дынмага, оны ёк этмегиң күл-күлүне дүшйәр. Бир гүн кеселлән болуп ятыр-да:

— Пылан тебибе, пылан палча бардым. Олар сениң дердиң өрән агыр. Гайын энең йүрегини элиңе алмасаң, сен хич хачан хем ачылмарсың — дийдилер — дийип, хүңүбирян агламжырап, адамсыны бу иши этмәге ыряр. Огул эҗесине арзыны айданда эне:

— Мен сиз дийип яшап йөрүн ахырын, онуң ялы дерде ярап билсем арманым нәме. Ал, оглум, ханҗары-да, мениң йүрегими Сонаңа элтип бер. Гой, ол агыр дердинден ачылсын, балам — диенмиш.

Элли эне йүрекли Сонасына тарап ылгап барян йигит бир даша бүдрәп йыкыланмыш. Йигидиң элинден зынлып хонда дүшен йүрекден «Балам, бир ериңи агырдаян-а дәлсиң-дә» диен седа чыканмыш. Муны гөрен халк бу икисини нәлетләп, саңсар дашы билен кесекләп, уллакан даг ясанмышлар. Эне йүреги болса шол дашың ашагындан перзендини чоймак үчин асмана гөтерилипдир-де, гүне өврүлипмиш. Гүнүң гызарып догуп, гызарып яшмагы хем шондан галанмыш.

Машгалада каканың ве эҗәниң эдеби барада гүррүң гиденде шу ашакдакылары хем билип гоюлса ягшы.

Машгалада эркек кишиниң еди боржы:

1. Машгала акыллы-башлы ёлбашчылык этмек.
2. Машгала халал экленч гетирмек.
3. Машгаладакылара ата гөрелдесини гөркезмек.
4. Машгаладакылара догры тербие бермек.

5. Машгаладакылара аталык мәхрини сиңдирмек.
6. Өзүниң ягшы ишлери билен өзүне гувандырмак.
7. Машгаланың абрайыны гораглап гезмек.

Зенан машгаланың еди боржы:

1. Әр экленҗини исрип этмезлик.
2. Несил өндүрмек.
3. Перзендине эне тербиесини бермек.
4. Эне гөрелдесини гөркезмек.
5. Машгаладакылары ыссы мәхрине чоймак.
6. Ягшы ишлери билен өзүне гувандырмак.
7. Машгаладакылара хызмат этмек.

Шонуң ялы-да перзентлер өсүп кемала геленден соң, кәмиллик яшына етенсоң, огул болса өермек, гыз болса дурмуша чыкармак ишини гиҗикдирмек ягшы дәл, себәби олары нәче вагтлап сакласаң, шонча-да өнелгеден саклаяндыгымызы яда салмагымыз герек. Херки зат өз мөвритинде болса ягшы. Бизиң билшимиз ялы, умуман, адам өмри еди мүчә бөлүнйәр:

1. 1 яшдан 13 яша ченли чагалык мүчеси.
2. 13 яшдан 25 яша ченли җахыллык мүчеси.

Бу мүчеде адам организминиң иң чалт хем гүйчли өсйән доври болуп, дамарлардакы ганың иң гайнап жошян, мөвч уран дөврүдир. Бу яшдакылар адатча диймесиз сөзи диеген, этмесиз херекети эдеген боляндыгыны назарда тутуп, олара хәли-шинди догры йөрелгәни салгы берип дурмак эҗәниңем, каканыңам борҗудыр.

Етгинҗеге иңирдемек, бир зады көп гайталап онуң йүрегине дүшмек, бизар этмек хем өзүниң гадырыңы гачырмакдыр. Етгинҗеге өвүт-үндев эдиленде, ягшы-яманы селҗермеги маслахат берленде хут дурмушда болуп дуран вакалар билен текрарлап, «гөзүни ачып» билмек улы уссатлык талап эдйәр. Ата-эне шол ишиң уссады болмалыдыр. Арзувлы мензиле дине уссатлык етирйәндир.

3. 25 яшдан 37 яша ченли йигитлик мүчеси. Бу мүче адамын өмрүниң өсүп-өрңәп, несил өндүрйән дөврүдир.
4. 37 яшдан 49 яша ченли орта яш мүчеси.

Җахыллыкда эден хапа ишлерине өкүнип, дурмуша хас чуңңур дүшүнип башлаян дөврүдир.

5. 49 яшдан 61 яша ченли аксакгаллык мүчеси.
6. 61 яшдан 73 яша ченли гартаңлык мүчеси.
7. 73 яшдан 85 яша ченли гаррылык мүчеси.

83 йыл 4 ай яшан адама түркменчиликде «Шыхы пан» яшыны яшан адам дийилйәр.

Чепер элли гыз.

ЭҖЕМ ПАХЫР АЙДАРДЫ...

Сачагы, чөреги, дузы басмак, үстүнден әтлемек күлли гүнәдир.

* * *

Доганыңы эдил бал ялы гөргүн, кесилип-айрылып гитжек ериң ёкдур.

* * *

Тагам ийиленден соң, төвир галдырмак тагамы газанана, оны саңа рова гөрене алкыш айтмакдыр. Төвир галдырман сачак башындан турмагын.

* * *

Зады хар сакласаң, өзүң хор боларсың. Өзүңе гелжек ырсгалы үркүзерсиң. Етиме башга делалатың дегмесе, башыны сыпап, гөвүнлик бер.

* * *

Анна агшамлары сенден умыдыгәр бенделериң рухы гелип, аят-төвүр хантама болармыш. Шонуң үчин анна агшамлары нахар эдинениңден гапыны, пенжирәни ачып гоюп, нахардан соң оларың рухуна багышлап, билйән догаларыңдан окавергин, ягшы дилеглер эдевергин!

* * *

Гөрер гүнүңден налап, күпүр сөзлемегин. Бетериңден бетери бардыр.

* * *

Тагам пениңде хөдүр-керемли болгун, ырсгал-дөвлет хөдүр керемдедир. Ныгмат ийип «дойдум» дийме «болдум» дий.

МАШГАЛАДА ОГУЛ ХЕМ ГЫЗ ЭДЕБИ ХАКЫНДА

Бу язгыны өзүмиңем огул еринде огул, гыз еринде гызымың бардыгының шүкүранасына жошуп, хут өз перзентлериме йүзленишим ялы йүзленип язмагы мүвесса билдим.

ОГУЛ, САҢА ДИЙЖЕГИМ...

Сен атан-энең дөвлетиниң башысың, несил улгамының довамысың. Сен оларың гөзүниң гуванжысың, дызының даянжысың, билиниң кувватысың! Биз сениң барлыгың билен

бир затдырыс. Сын эдип гөр: хатда өсүмликлер хем өзлериниң док дәнелерини ере гачырып, енеки йылларда гөгерип, пажарлап өсмегиниң, тохумының йитип гитмезлигиниң аладасындадыр. Шонуң үчин хем сен өз атаң-энең ягшы йөрелгелерини, эдеп-экрамыны алып гөтермелисиң. Сөзүң хакыкы манысында оларың довамы болмалысың.

Саңа ене бир саргажак задым, бейик Магтымгулы-Пырагының атасы Дөвлетмәммет Азадының мирас гоюп гиден «Перзендиң өз ата-энесине болан кырк боржуны» өврен, өврениშиң ялы хем оны бержай эт, кемал тапарсың.

Огул, сен озалы билен өз огуллык боржуңа дүшүн, өз бойнуңа дүшйән везипәңе, жогапкәрчилиге акыл етир. Бу бабатда кәбир нәрселери ятладып гечейин:

1. Гөвнүң ата-энәниң гөвни билен бир перделен гопсун.
2. Он ики сүңңүң билен оларың хызматында бол.
3. Оларың ягшы йөрелгелерини хас-да өсдүрйәнден бол.
4. Оларың абрайларына шәрик бол.
5. Оларың сенден гөвни битин болсун.
6. Оларың саргытлары сениң үчин канун болсун.
7. Хич-хачан, хич-хачан оларың йүзүне гелме.

Доганлык борчларың бабатында шу ашакдакылары берк белле:

Сен гыз доганларыңың сөенжисиң, сен оларың галканысың. Сен олары өз ягшы ишлериң билен гувандырмалысың.

Оларың саңа «Эркек доганым» диймәге сөзүң долы манысында хаклы болмагың үчин чалышмалысың. Оларың дилини гысга этмек саңа болмаяр. Оларың өңүндәки доганлык боржуңы бержай этмегиң огул эдебини сакладыгыңдыр. Сениң доганлык борчларың, эсасан, ашакдакылардан ыбаратдыр:

1. Доганың сөзүни үнсли динле.
2. Доганың сырыны берк сакла.
3. Доганың дашына сарсмаз гала бол.
4. Доганың ынамыны өде.
5. Доганыңа ягшы гөрелде бол.
6. Доганыңы утанжа гойма.
7. Доганыңдан көмегиңи гайгырма.

Эгер-де сен доганлык борчларыңа ыхласлы болсаң, олар хем сени ялкарлар. Ялканып яшамак иң багтлы өмүрдир. Ил арзувлан ягшы йигит боласың гелсе, шу еди нәрсәни өзүнде жемлейәнден бол:

1. Мертлик, мерданалык, чыдамлылык.
2. Садалык, Бейик Пырагының ныгтайшы ялы «Йигит сада герек түркана ягшы» — диен пайхаса эер.
3. Пайхаслылык. Хер бир этжек эдимиңи ойланып этгин.
4. Салыхатлылык. «Адамың хемме зады гөзел болмалыдыр» диен йөрелгеден угур ал.
5. Ишеңңирлик. Иң оңат тербиечиниң зәхметдигине акыл етир.
6. Гайратлылык. Түркменлер иң гайратлы йигитлерине «Инер огул» диййәндирлер.
7. Намысжаңлык. Ар-варсыз болмакдан худай сакласын.

Шу хәсиетлери өзүнде жемлән йигитлере улил гуваняр. Хава, огул, ери геленде мертлик ве намартлык барада топлан едиликлерими-де санап берейин.

Эйсем мертлик нәме? Ким мерт?..

1. Гойберен хатасыны бойнуна алан.
2. Өз кимлигини танап билен.
3. Гахарыны ювдуп билен.
4. Ил-гүнүң агырсыны сүңңи билен сызан.
5. Ил-гүне азарыны етирмедик.
6. Өзгәниң багтына гуванып билен.
7. Ил-бәхбидини өзүниңкиден илери тутуп билен.

Намартлык барада. Ким намарт?:

1. Гүйчлүни гүйчли саймадык.
2. Сөзүниң ызында дуруп билмейән.
3. Иен дузуны өдемейән.
4. Ил бәхбитли сөвешде өзүни гизлән.
5. Хакыкатың йүзүне догры бакып билмейән.
6. Эжизе ганым.
7. Кишиниң задына гөз гыздырып, огурлык эден.

Жан огул, саңа ягшылар янында адың тутулмагыны арзувлап, айданларымдан догры маны чыкарарсың дийип тама эдйәрин.

2. Гыз эдеби барада:

Гүррүң эдиленде озалы билен ата-бабаларымызың йити зехин элегинден гечип, бизиң гүнлеримизе мирас галан пайхаса югрулан накылларындан башланса ягшы.

1. Гызарана гыз диерлер, агарана бийз.
2. Гызлы өй — гызыллы өй.
3. Гызыл йүзли йигидиң гыз уясы болмасын.
Гыз уясы болса-да, гызыл йүзи солмасын.
4. Гыз ысы — гүл ысы.

5. Гызлы өйде иш галмаз.
6. Гыз говусы сәхер туруп сачын дарар.
Гыз гендеси өйледен соң дарак сорар.
7. **Гызым** өйде — гылыгы дашда.

Хава, ёкарда айдыланлардан гөрнүши ялы, гыз машгала ата-энәниң гуванжы, гөвнүниң хошудыр. Эдеплилик бабатында гыз машгаланың жогапкәрчилиги улудыр. Себәби бир кишини өвжек, тарыплажак боланларында «Түвелеме, пыланыны гөрсең эдил улы гыз гөрен ялы болайярсың» диййәрлер. Шонуң үчин хем гыз машгала Керим шахырың васп эдиши ялы, «Эдебиң-экрамың, акылың өйи» — болмалыдыр.

Хава, гызым, жигерим, мени багышла, хәзирки айтжакларымы сен озал хем билйәнсиң, шейле-де болса ятладып гечмеги өз боржум хасаплаярын.

1. Сөзлемек барада. Айтжак сөзүни дилиңе гетирмәге ховлукма. Дүшнүкли хем кесгитли сөзле. Гаты геплеме, сесиңе бат берме! Дилиңе пайыш сөз алма, якымлы гүрле, иң гаты гүлеңде сесиң еди әдимден аңрык гитмесин, «Гаты гүлмек хаяның пердесини ярармыш» диен сөз бар. Хаясызлыкдан худай сакласын.

2. Ёл йөремек барада. Гыз әдиминиң гиңлиги бир дабан болсун. Гиң-гиң әтлемек, батлы-батлы йөремек, аягыңы ере сүрпәп йөремек гыз машгала гелишмейәр. Йөрәңде төверегиңе ялт-юлт эдип барма. Аягын бурнуна середибрәк йөре. Гаты ылгамак, бөкмек сениң саглыгың үчин ховплудыр.

3. Гейинмек барада. Мода гөрә дәл-де, када гөрә гейин. Эндамыңа сырлашып дуран, дар эшиги гейме. Гыммат бахалы, зерли-зиверли гейип, төверегиңдәкилериң үнсүни өзүңе чекмекден әгә бол. Аманат я-да хопул-сопул гейинип иле гөрунме. «Оваданлык он — докузысы дон» диен йөрелгеден догры маны чыкар. Еңиң гысга болмасын. Багжыгыңы ёкардан чиг. Нәмехреме тениң гөрүнмесин. Өз элиң билен тикен эшигиңи геймәге чалыш.

4. Көпчүликде чигит чигитләп, сакгыч чейнәп, гәвүшемек ялы эндиклери пише эдинме. Адамларың үнсүни өзүңе чекмежек бол. Бары бир сениң кимдигиңи ирде-гичде ил билер.

5. Өзүңи дүзетмек барада. Башың яглыклы болсун. Сачың өрүлги болсун. Овадан болжак болуп дырнагыңы өсдүрмекден, реңкдир бояга чүммекден саклан. Ясама гөзелликден гөзеллик болмаз. Тебигы гөзеллиге гелжек гөзеллик болмаз. Эден ишиң эдеч шекилли болсун, өзүңден өкделер хем ат дакып билмесин.

Шу ерде бир болуп гечен ваканы гүррүң берейин:

Мугаллым болуп яңы ише башлан дөвүрлеримди. Ишден ядап чыкан хем болсам «Шу гүн-ә бир гөвүн сөен кишим билен отуруп, гүмүр-ямыр эдишип, дынч алайыналы» дийип, ниетленип гелйәрдим. Өңүмден Ягмыр агаң оглы чыкып «Ёлдаш мугаллым, сенлик бир хызмат бар» дийип, мени өйлерине совды. Хал-ахвал сорашылып, өңүмизе чай геленсоң оглан менлик нәме хызматының бардыгыны айтды. Гепиң гысгасы, ол йигит бир гыз билен халашыпдыр. Геп гердишине гөрә, яшлар бири-бирлерине ягшыжа имриген боларлы. Соң йигидиң эжеси гелип, ол хем хемме зады болшы ялы гүррүң берди. Машгаладакыларың машгалабашысы Ягмыр агадан бейлекилери Боссан гызың шу өе гелин болуп гелмегиниң тарапдары. Эмма Ягмыр ага муңа чүрт-кесик гаршы экен. Нәмемиш шол гызың эжесиниң болшы онуң гөвнүне яранокмыш.

— Хава. Атажан жан, йүвүржим, ынха инди энели огул болуп саңа йүз тутмагы макул билдик. Ол сени өрән говы гөрйәр. Сениң айданларыңы дога гаплап йөр, ол бу гезек хем сениң айданыңдан чыкмаз. Гайрат эт-де оны Боссан жанлара гудачылыга гитмәге ырып бер. Улы согап этдигиң болар. Вах, ол онуң эжесини харсалрак гөрйәр. Биз онуң эжесини гелин эдинмекчи дәл ахыры. Бизе Боссан жан герек. Биз онуң гызы Боссан жаны гелин эдинмекчи ахыры. Яшларың йүреги арманлы галмасын дийип улы-кичи хеммәмиз ялбарыплар гөрдүк, болмады. Ол петигара шол «Ёк, болмаз» дийип, шол бир депен ерини депип дур — инди бар умыдымыз саңа баглы. Сен бир оңа «эйле болма-бейле болма» дийип, юмшадаймасаң палтамыз даша дегендир, йүвүржим — дийип, эжели огул икиси ики ерден ялбармак ялбардылар. Ики жуваның пәк сөйгүсиниң хатырасына, бу ише баш гошмага разы болдум. Ягмыр ага көне достум, ишден гелйәнчә кән гарашмалы болмадым. Ол мениң гарамы гөренден:

— О-хов! Берекелла, мен өймүзде кими гөрйән? Асыл узынлы гүн гөзүм чекди дурды велин бу гүн мен Атамы гөржек экеним-ов — дийшине ылгап гелип гөрүшди.

— Барың о бимахал гыгырян хоразлардан союң-да, палов бишириң — дийип, гадырсырады. Чай башында көнлүмдәкини диле гетирмән эбетейини тапман көп отурдым. Ахыры йүреги бире баглап, гудачылык гүррүңинден сөз ачдым:

— Хава, Ягмыр кака, бир вагтлар биз яш йигит болуп

гөрүпдик. Өз айдышың ялы, сөйгиниң көчесинден бизем йөрәп гөрүпдик. Ханжак йөрежегимизи билмән, кимден делалат тапжагымызы билмән, төверегимизе гаранжаклап гүнләримиз хем болупды. Боссан гыз-а, нәме, өз белетже машгаланыз экен. Сен нәме дийсең-де мен-ә буларыңкыны унаярын — дийип, сөзүмиң ничикси тәсир эдйәндигини билмек үчин оны сынланымда, онуң еңсе дамарының батлы-батлы тирпилдейәндигини гөрдүм. Соңабака, әхли гахары йүзүне чыкды. Элини айлап гойберерли гөрүнди. Ёнсуз салым дымып отурды. Соң өзүне басалык берип сөзе башлады:

— Атам, — ол маңа шейле — йүзленерди. — Сен шу сапар ялңышдың. Сен шу ише гошулмалы дәлдин. Йөне, мен сени багышлаярын. Сен бу сөзи маңа ынам эдип айтдың. Сениң ынамыңы ере чалмак маңа гелишмез. Хава, берк ядыңда сакла. Дине сениң гөвнүң үчин бу ёла гадам гойяндырын — дийип, турмак билен болды.

— Хелей, ханы тәзе доны ал бәри, Хайыр иши гараңка гоймалы. Сен паловыңы буглаянчаң мен гуда болуп гелерин — дийди. Ол гиденсоң гелнежеме:

— Ол деррев гуда болуп гелерин диййәр вели, өзүне ынамы бар ялы-ла — дийип, йүзлендим.

— Вах, хава-ла, Атажан жан. Мен оларың хем, агзыны ысгап гөрдүм. Биз ялы ере гыз берип билсе оларың арманы ёк. Той гүни саңа бир халат япарын, иншалла — дийип, гүванчлы сөзледи.

«Юмша гиден эгленип гелсе иш битирип гелер» дийилйәни догры болуп чыкды. Ягмыр агаң вели гидиши билен гелмәси ишиң боландыгы гөрнүп дурды. Ол геленде йүзүнде ган-пет ёкды. Бир бол эли билен мениң чигнимден, бир эли билен хем оглунын чигниндем мәкәм тутды-да:

— Ханы, гейниң, көвшүңизи — дийип, бизи иденекледип, даш алып чыкды. Көчә чыканымыздан соң бейдип бармага илден утандымы нәмеми, элимизи гойберди. Боссанларың өйлери гаты дашда дәл экен. Оларың дениңе етиберенимизде ювашлык билен: «Көчә сепилен кир сува серет, бейләңре» диен ышарат этди. Биз Боссанларың дениңден аңыррак гечип ене ызымыза доландык. Өе геленсоң Ягмыр ага «ярылды.

— Гөрдүңми, көчә серпилен галчагы. Ана, сизиң шол апалы гызыңыз мен етип баряркам серпди, тас үстүме сычрапды. Шунча яшап гейим сермәни билмейән сүлсат маңа герек дәл. Онуң ялы биэдеп машгаланы сачагыма шәрик эдип билмен. Мен булара көп айтдым, «энесиниң эдеби гөзүме иленок» дийип, сенем, хан огул, шоны алманыңда мужеррет өтйән болсаң өтәй. Шол гыз мениң гапымдан гелин болуп әтлемез. Хава, Атам, ягдайа-ха шейле. Сениң дийжек задың бармы? — диенде, мен айдара сөз тапман дымдым.

Мен гөм-гөк сүмүк ялы болуп көчеде лейкилдәп ятан кир сувуны яңы гыркылан тут агачларының үстүне терслин-оңлын атылып серилен аял гейимлерини хакыдамда айлап эсли салым отурыпдырын. Өзүми дүрсәп Ягмыр агадан өтүнч сорадым.

— Хава, Атажан жан, сен хениз яш боляң. Түркменлер «Энесини гөр-де гызыны ал, гырасыны гөр-де бизини ал» дийип, йөне ере айдан дәлдирлер. Какам пахыр «Херки зат бәхбинде чексин» диерди. Бу гайта бәхбит болды. Мен муны булара нәхили дүшүндиржегими билмән йөрдүм. Вели, говы сапак боларча боландыр — дийди.

Хава, жан гызым, гыз машгаланың хер бир херекети эдеп болмалыдыр. Көче-ёл хем улы пирли нәрседир. Ол сениң гапыңдан гечсе-де сениңки дәлдир. Улы илиңкидир. Улы иле хыянат этсең эйикмерсиң. Зенан машгалаларың ювлан эгин-эшиклери ил гөзүнден соварак ерде үсти өртүлибрәк серилсе ягшыдыр. Гыз машгаланы безейән едилиги-де санап берейин:

1. Пәкизелик.
2. Сыпайычылыклылык.
3. Утанч-хаялылык.
4. Аграслык.
5. Эли чеперлик.
6. Душбүлик.
7. Сүйжи зыбанлылык.

Хава, индики бержек маслахатларым сизиң икиңизе-де дегишли. Бизиң түркменчиликде шу еди зат биэдеплик гөрүлйәр.

1. Деши ачык гезмек.
2. Башы ачык гезмек.
3. Бинобат сөзлемек.
4. Пайыш сөз айтмак.
5. Гыбат этмек.
6. Өзгелере ат дакмак.

7. Улыны-кичини хорматламазлык.

Шу еди нәрсәни башаран киши ялңышмазак болар:

1. Өз хетдини танан.
2. Улусыны сылан.
3. Көп билим алан.
4. Зәхмети сөен.
5. Әҗизи голдан.
6. Мәрекеде аз сөзлән.
7. Ил алкышыны алан.

Еди саны улы гүнә:

1. Ата-энәни аглатмак.
2. Өвлүйә кесек атмак.
3. Чагаңы әт этмек.
4. Акар сувы хапаламак.
5. Ватана дөнүклик этмек.
6. Нәхак ган дөкмек.
7. Той буламак.

БУЛАРЫ БИЛМЕК ЭДЕПДЕНДИР

— Пычак, палта, пил ве бейлеки саплы затлары өзгә бермек үчин узадыланда онуң сап тарапыны узат!

— Якын аралыкда сөзлешип дуран ики адамың арасындан гечме, зерурыет болаянда-да өтүнч сорап геч!

— Элини юванда элинде галан сувы, тагам иенде элиңде галан ёкы айырмак үчин элиңи силкме! Ырсгалыңы үркүзерсиң.

Өзүңден улының янында батлы гепләме! Өзүңден кичиниң янында сесиңи хас-да песелт, сесиңе бат бермек хич хачанам ягшы дәл.

— Сачак ве бейлеки ийилйән зат доланжак затлара элиң ёкуны сүпүрижи болайма!

— Дилини пайыш сөзден сакла, ол сени ил ичине ырсва эдер.

— Бармакларың дырнагыны дишиң билен чейнәп айырма, ашгазана дүшен дырнагың гөгерижилик укыбы бар. Ол сени ярамаз кеселиң үстүнден элтер.

— Көпчүликде гашынма ве өзгелериң үстүне силкинме, үстүне абаныл дурма!

Мәрекеде сөз сөзләнде хемме зады «өз гаршың билен өлчәп» сөзлеме, айбың ачылар. Өзүңи чалт танадарсың!

Өйүнде мыхман барка чагаңа ве бейлеки машгала агзаларына якымсыз сөз дийме, мыхман өзүне чекмеги мүмкин.

— Көпчүликде сыйгырма ве накыс гүлкиңи этме, ол сени абрайдан дүшүрер!

Эгниңе донуңы ясгынжаң атыныл мыхман гаршылама, мәрекә барма! Ол әдәхет бизиң түркменчиликде гедемликден, текепбирликден хасапланяр.

— Мыхман гаршылананда өе озал өй эеси гирсе, соң мыхман гирсе, мыхман уградыланда болса өйден озал мыхман соң өй эеси чыкса эдеплиликдир.

Җесетден жан чыкан адама ол «ёгалды» дийилйәр, эмма ол дири адамларың ядындан чыкан гүни ол долы арадан чыкяр. Узак яшамак үчин болса өмрүң бойы ягшы ишлер билен мешгул болмак герек.

Хернәче ховлуксаң-да, табага гуюлан тагамдан, узадылан нығматдан датмазлык оңа сарпа гоймазлыкдыр. Назы-нығмата сарпа гоймазлык гүнәдир хем биэдепликдир.

Хажатхана етип баряркаң чалажа ардынжырамак эдепдендир. Чүнки хажатхананың ичинде кимдир бириниң бар болаймагы мүмкин.

Етип гелйән гөлегчилериң өңүнден чыкып, эгниңе табыт алып бәш-үч әдим йөремек согап ишдир. Дениңден гөлегчилер гечйәнчә дик дурмук мерхума хормат гоймакдыр.

Ийилйән затларың галындыларыны-да аяк астына ташламак ягшы дәл.

ӨЙЛЕНЕН ЙИГИТ ВЕ ТӘЗЕ ГЕЛИН

Инер огул, тумар гелин! Эгер аз салымлык үнсүңизи берип, улыңызы диңлемеги өзүңизе мүвесса билсеңиз, сизе дийжек келам агыз сөзүм бар.

1. Огул, саңа дийжек саргытларым. Сен инди өйлендиң, өйли-ишикли болдуң. Бир бендәниң гөз гуванжы, дүнйәсине деңәп отуран гызы болса сениң дулуңы безәп отыр. Ол инди галан өмрүни сениң билен гечирмәге, сениң ягшына-яманыңа шәрик болмага кайыл. Ол өз багтыны саңа баглады. Инди сениң бойнуңда диңе өз гара башың аладасы дәл-де, ене бир кишиниң гараматы бар. Дурмуш арабасыны ёлдан догры тигирләп гитмек дийилйән зат адам сайлаян нәрседир. Бу ёлда сәхелчежик ялңышлык арабаңы сандан чыкараймагы әхтималдыр. Шоңуң үчин-де бу ёлда өңүңден чыкжак кетелликлерден аман-саг гечмәге тайяр болгун. Бу ёлда өзгелере ягшы гөрелде болмагы өзүңе борч эдингин.

Шейтдигиң өз огуллык боржуңы-да бержай этдигиңдир. Сәхел ерде өзүңи йитирме, әден әдимиңи ойланып этгин, педерлеримизиң пайхасына даян, ялңышмазак боларсың! Кынчылык барада айдыланда Керим шахырың:

«— Хер бир кынчылыгың дөрт тарапы бар.
Үчи япык болса, бири ачыкдыр» диени хакыдаңда болсун!

2. Гелин, саңа дийжек саргытларым. Ине, инди сенем хак өйүңе дүшдүң. Белки узагындан болсун... «Дөвлетимизиң башы» — дийип йөрен догмамыза өмүрлик ян-ёлдаш болмагы өзүңе мынасып гөрдүң. Сен онуң узак йыллар бойы арзувланып етен багт гушы болсаң-да, «депесине чыкыбермәге» хакың ёкдур. Хызмата хызмат билен, сылага сылаг билен жогап бермек сениң боржуңдыр. Онуң абрайы-сениң абрайың, сениң абрайың болса онуң абрайыдыр. Дурмуш гөрәймәге, элпе-шелпелик ялыдыр. Эмма енмеси жуда кын гаршылыклардан долудыр. Гаршылыгың, кынчылыгың өңүнде мүззермек эжизлигиң аламатыдыр. Диңе эжизлемейән кишилер максадына етйәндирлер.

Ол машгаланың башы болса, сен машгаланың сүтүнисиң! Машгала бинядының мәкәмлиги көп дережеде саңа баглыдыр. Саңа ыраң атмак болмаяр.

Хава, гелин, өрән агыр йүкүң, уллакан жогапкәрчилигиң гердениңе дүшендигине догры дүшүн. Машгала ожагының абат сакланмагында түркмен зенанларының гөркезип гелйән гөрелделерине эерип, индики несиллере-де нусга аларлыклы гөрелде гөркезҗекдигиңе ынамым улудыр.

3. Икиңизе-де билеликде дийжек саргытларым.

Озалы билен икиңизи кемала гетирип, шу дережә етиренлериң хатырасыны белент тутуң. Оларың йүзүне гелмәң. Олары көп диңләп, олара сала салаганлардан болуң. Сизден өнен перзентлере, гой, өз ислән атларыны даксынлар. Эншалла, сизе-де гезек гелер. Оларың гаңрышына гайтмаң, себәби олар нәме этселер диңе сизиң үчин эдйәрлер ахыры. Сизе яманлык этмәге оларың богны ысмаз. Чүнки сизиң бармагыңыза батан тикен илки билен оларың багрына чүмйәндир. Гайын ата-гайын энеңизи эдил өз ата-энеңиз ялы гөрүң! Диңе надан кишилер өз гайынларыны бигәне сайяндырлар. Җанындан җан бөлүп берен перзендини саңа ынанар-да саңа бигәне болармы, эйсем. Ата-энеңи, гайынларыңы ынҗытмаҗак болуң! Олары ынҗыданың, олары агырданың гүнәси кыямата галян дәлдир! Гөркезенҗәңи бу дүнйәде гөрмели боларсың. Шу ерде бир тымсал айдып берейин. Арада бир ерде достларымың бири оглуны өерди. Бир сай-себәбилен той гүни барып билмедим. «Тоя гаррама ёк» диенлерини эдип, соң бир гүн достумың тәзе «гоңшусыны» гутламага баранымда шу затлары улы гуванч билен гүррүң берди.

— Көнелеримизиң, ата-бабаларымызың айдан сөзлериниң ыря ери ёк экен. «Гөркезенҗәңи гөрерсиң» диен накылы кән эшидипдим вели, эдил мунуң ялыдыр өйтмездим. Худая шүкүр, инди менден багтлы адам ёк. Билер болсаң, тәзе гелнимиз өз гайын энесиниң «тәзе гелинлигини» гайталаяр. Сәхер туруп, илкинҗи саламыны бизе берйәр. Илкинҗи демлән чайын мениң өңүмде гойяр. Түвелеме, худай көп гөрмесин, оглумыз хем дашымызда көкенек. Хава, дост, бизем шейдипдик. Бизә-хә шулардан «гөркезенҗәмизи гөрсек» мүңде бир гезек разы. Ери геленде бу бабатда бир рус роваятыны хем гүррүң берейин.

Өй бикеси гүнортанлык нахар тайярлап, машгаладакыларың хеммесини нахара чагырыпдыр. Хожалыкбашы столуң башына гечипдир-де янындакылары телләпдир. Гөрсе, көрпе оглы столуң башына гелмәндир экен. Ол аялындан:

— Ханы, көрпе огул ниреде? — дийип, сорапдыр.

Онда аялы:

— Ол дашарда элине палта алып нәмедир бир затҗагаз ясап отыр — дийипдир. Оглуның «ясаян» задына гызыган хожалыкбашы даш чыкып:

— Сен нәмеҗик ясаярсың? — дийип оглундан соранда. Ол: «Эҗем билен какам» атам ялы гаррыҗа боланларында олара нахар гуюп берер ялы керсен ясаярын» — дийип җогап берипдир. Огулҗыгының пайхасына аңк болан какасы доланып ичери гирсе, хакыкатдан хем, өз гарры атасының ерде отурып уллакан керсене гуйлуп эберилен шоррук чорбадан тамшанып отурандыгыны гөрүпдир. Бу ахвалаты аз салым аңында айлан өй эеси гелнине:

— Шу гүнден бейләк гарры атамызы элиң аясында сакла. Өз иййәниңден говы тагам ийдир. Геййәниңден говы гейдир. Өз отуран столумызың башында, иң ынҗалыклы еринде отурт. Гой, гарры гөвүн ынҗамасын. Ёгсам эртирки гүн гаррап махалың көрпе оглуң, чүйрүк төңңеден оюп ясан, шол керсениңе гуйлан тагамындан гарбанмалы боларсың» дийипдир.

Хава, шу зады берк беллегин. Өзгелери нәче говы гөрсең, сыласаң, өзүңем шонча говы гөрлерсиң, сыланарсың. Дүнйәде бихасап зат ёкдур. Адам өз эдйән ишинден, өз гөрйән

гүнемасындан гөвни хош махалы багтлыдыр. Ол багта хем сениң өзүң етмелисиң. Өзгәниң етирен багты аманат дон геен ялыдыр.

Эгер-де өз янёлдашың билен узагындан сүйжүликде яшамакчы болсаң шулары ятда сакла!

1. Онуң сөзүни үнсли диңле, сөзүне догры дүшүн.
2. Онуң хоссарларыны өзүңки сай. Кесеки сайып нәмәхрем болма.
3. Нәхак гөвнүне дегме, оны ая.
4. Мөхүмини битир. Өзгеден харай гөзлемесин.
5. Оңа болан ыхласың халыс йүрекден болсун.
6. Сүйжи дилли, мәхирли бол! Адамың сәхелчежик гөвни бардыр.
7. Хич хачан, хич хачан оңа икилик этме?

Шонуң ялы-да машгалада әр-аяллыгың бирек-биреге болан борчлары барада хем билип гой.

1. Бирек-биреге вепадар болмак.
2. Бирек-биреге голдав бермек.
3. Бирек-бирегиң айбыны яшырып сакламак.
4. Бирек-бирегиң гөвнүни тапмак.
5. Бирек-бирегиң дердини дең пайлашмак.
6. Бирек-бирегиң абрайына шәрик болмак.
7. Өмүр доваматы болан несил өндүрмек.

РОВАЯТ

Гүнлериң биринде үч элти болуп, үч өе-де орталык саялы багың көлегесинде чайлашып отыркалар, оларың янына үч саны адам гелипдир.

— «Мен-ә Довлет, бу-да Багт, үчүнжимиз болса Гүйч» дийип, өзлерини танадыпдырлар. Соңам:

— Хава, гелинлер биз сизиң ёлдашларыңыза шейле вепадардыгыңыз үчин сизиң үчүңизи-де сылагламага гелдик. Иң говы арзувларыңыздан бирини хасыл этмәге бизиң гурбумыз чатяр. Нәме диләсиңиз гелсе диләбериң. Йөне, чалтрак болуң, биз ховлукмач гидермен» дийипдир. Шонда иң улы гелин түкенмез байлык, ортанжы гелин узак өмүр, көрпе гелин болса машгала агзыбирлигини диләпдир.

— Дилегиңиз кабул — дийип, яңкы геленлер бирден гөзден гайып болупдырлар.

Дилән дилегинден гөвни хош болан көрпе гелин өйүне гелип гөрсе хәлки үч кишиниң үчүси-де өйүң төрүнде отырмышлар.

Бу ахвалаты гөрен гелин:

— Сиз ховлукмач гидермен ялыдыңыз-ла, орнашып отуршыңыз өрән аркайын ялы-ла — дийип, соранда олар:

— Биз Довлет, Багт, Гүйч — хем-де Агзыбирлик дөрдүмиз бири-биримиз билен дөрдем доган ахыры. Доган-догандан айрылып нирә гитсин? — дийип, жогап берипдирлер.

Равыларың роваятындан белли болшы ялы, бирек-бирек билен агзыбирликде яшан кишилер хем гүйчлүдирлер, хем довлетлидирлер, хем багтлыдырлар.

МАШГАЛАДА ЧАГА ТЕРБИЕСИ

Буише баш гошмакчы болунанда, озалы билен өрән эсерден хемココ сересап болмалыдыгыны ныгтасым гелйәр. Чүнки бу иш өрән жогапкәрли иш болуп, ядамазлыгы-ялтанмазлыгы талап эдйән нәрсе. Чаганың янында айдылжак сөз өрән ойланып айдылмалы. Хер бир херекетине үнс берилмеги зерур. Онуң үчин хем өзүңде гор герек. Ол горы эдинмек үчин болса, көп диңлемек, көп өвренмек герек. Бизиң түркменчиликде «Гыз энесинден гөрелде алмаса, өвүт алмаз» диен бир геп бар. Сен хернәче айтсаң-да, айдан сөзүң билен эдйән херекетиң чапраз гелсе гарашян нетижәңи алып болмаз. Терсине, онуң чага тербиесине ярамаз тәсир эдәймеги мүмкин. Яш чага хениз хат язылмадык ак кагыз ялы бир затдыр. Бу бабатда педерлеримизден мирас галан пайхаса югрулан накылларымызы яда салып гөрелиң.

«Экениңи орарсың», «Эдер, эдер хер ким өзүне эдер», «Эне гөрен шал кесер: ата гөрен ёл кесер», «Чаганы яшдан, аялы башдан», «Башда гызыны урмадык, ахырда дызыны урар» булардан башга-да шу ерде рус педагогы Макаренконың айдан сөзүни хем ятлап гечсек говы болар:

«Чага шу гүнки берен нәдогры тербийәмиз, эртирки ахыналамыздыр, гөзяшларымыздыр».

Ёкардакы пайхаслардан гөрнүши ялы чага тербиесинде ялңышмак, гелеңсизлиге ёл бермек болмаяр.

ТЫМСАЛ

...Гелин илкинжи ачан гапысыны улы умытлар билен ачыпды. Эмма бу гезек оны умытлары алдапды. Оңа-да өзи гүнәкәрди. Соңуны сайман әден әдимлерине нәлет окады. Йөне инди гичди. Гелин кәмахаллар ол йигиде душан гүн-

лерини, соңкы ыкбалы ыкбала чатып гөрен күлпетли гүнлерини бирин-бирин хакыдасында айлаярды. Кәте-де өз өзүне: «Вах, сөйгиниң гөзи көр боляр» диенлери шу экен-ов. Ери, бейле ховлугып әрсиз галып барянмы дийсене. Вах, мениң гөзлерими онуң гөрмегейлиги, «сүйжи» дили, жомартлыгы гапды» — дийип кәйинйәрди. Кәтелер болса, жахыллыкдыр-да, яшы гитдигиче аклына айланар, бир гүн мениңем гүнүм дүзелер. Адамың башында дурян зат ёкдур» — дийип өзүне гөвүнлик берйәрди. Эмма әрсумак «гочының» гүн-гүнден бужурыгы артярды. Бетеринден бетерини тапярды. Өйде болян хер гүнки мейлислер, карт үстүнде турян гохлар гелиниң гулагына «кырк гүнден йыкылжак арабаның жыгылдысы» болуп эшидилйәрди. Бу затларың чәресини гөзләп, жан-жигерден сыздырылып айдылян сөзлер бу бидөвлет әрсумагың гулагының еле янындан хем гечмейәрди. Яңы гөзи дүшен акжа бәбегиниң аталы етим болмазлыгының хатырасына хеммесине кайыл болан гелин үчин гүнде-гүнаша гайталаян енжилмелер адаты бир зат болуп галыпды. «Өңүне таяк атылмадык «гочы» соңа бака» «ёл урдуран» хелейлери ызына тиркәп гетирип, өз өйүнде «шагал меслигини» гурап башлады. Гелин шолар үчин «авулык» тайярламаклык буйруланда «Бу-йә етжек дережесине етди-ов, мундан бетерем бир масгарачылык болармы» — дийип ичини тутды. Эмма ол, «бетеринден бетери бар, бетеринден худай сакласын» — диен сөзүң манысына соңкы буйругы эшиденден соң хас-да гөз етирди. Бу вака шейле башланды. Үч-дөрт гүнләп өе гара бермедик «гочы» серхошлыкдан яна аяк үстүнде зордан дурярды, ол начар гелиниң үстүне абанып дуршуна жүбүлерини чөврүп гөркезип:

— Ынха гөрйәрмиң, жүбүлеримде ит увлаяр, эдил билбилиң кетеги ялы. Ери бир әри эклэп билмедикденем бир хелей болармы? — диенде гелин:

Гиже-гүндиз диш-дырнак болуп газананларымы саңа берйән ахыры — дийип өзеленди.

— Сениң бир айда газананың мениң бир гижеки мейлисиме хем етенок ондан экленч болмаз, дүшевүнтлирәк ишлемек герек.

— Айт онда, мен мундан бетер нәме эдейин — диен жүмләни эшиден әрсумак догруланды. Голтугындакы зерли-зиверден тикилен эшиклери гелиниң өңүне окладыда:

— Ме, ал, шу эшиклери гей-де даш чык. Мен сениң бирже гижәңи картда утдурдым. Бергими үзүп гел.

Бу сөзи эшидип, гахарына ганы депесине уран гелин зөвве ериниден туруп: «Выждансыз диерлер саңа. Бесдир инди сениң сылагың етди. Этими ограм-дограм этсең-де шол тарапа еке дабанам әтмен — дийип, берен айгытлы жогабының «музды» чекип чыдарлы болмады. Енжилмекден яңа онки сүңңи овум-овум болан гелин даңың алагаранкысында дик йөремәге ярамаң эмедеклэп, сүйренип өйден чыкды. Ол шол баршына обаның о четиндәки гайын энесиниң гапысыны какды.

Нәлеткерде догмасындан яңа озалам багры баш болан энәниң йүрегиниң ярасы тәзеленди. Болан иши серинде айлан эне бу гезек белли карара гелен эхенде гүрледи:

— Вах, башыңа дөнейин жан гузым, худайлыгымы сөзлесем мен сениң дырнажыгыңы-да оңа рова гөремок вели мен нәдейин. Инди мен саңа шейдәймесем башга алажым галмады — дийип, эне босага тарап йөнелип баршына «Мен-ә сенден мүң-де бир разыдырын, сенем менден разы болгун гузым» — дийип, гелниниң көвшүни өңүне жүплэп гойды-да батлы-батлы йөрәп чыкып гитди.

Кир-кимирсиз асманы ягтылдып, парлап догуп гелйән Гүне назары дүшен гелниң билине кувват гелен ялы болды. Шол вагт аңырдан тасап гелйән гайын эне: «Садагаң гидейин жан гузым, муны бери онуң элине галдырма — дийип, гелниниң «япып гайдан» гапысының аңырсында галан гундаглыжа ак бәбеги онуң гужагына берди.

Йүклүрәгем болса гүнлер кервени шол гечип дурды, гечип дурды. Йүрек ярасы битишип, гатан кесмеклер гопушып угран гелин эли чагалы халына эркек доганының өйүнден өрүп йөрмеги ёкуш гөрүп:

— Вах, эже жан, сен бир дири болсан болмаярмыдың, дулундажык чүйрәрдим — дийип етимлигиң зарыны чекенде «Ерде етим агласа, асманда Мәлик аглар» — дийипдирлер. Саңа-да ыкбалың гүлүп бакан гүни болар. Ырымына ягшы, бейдип аглап-энрәп отурмазлар, жан балдызым. Гиң бол жаным. Худайжан берсе, өңүнде говы гүнлер кәндир. Энтек башың яш ахыры — дийип, еңңеси гөвүнлик берйәрди. Гүнлериң биринде бир топар чүл чагалы агасына «йүк» болуп йөрмезлиги йүрегине дүвен гелин обадан аялы яш үстүнден ёгалан бир чагалы йигиде дурмуша чыкды. Бу гезек «Бир кесек бедибагт, бир кесек багт» — диенлери болуп, гелиниң багты гетирди. Бу саташан йигиди хениз улугызка арзувлан йигитлериниден болуп чыкды. Гелин онуң адамкәрчилигинде,

экленжинде, гөрк-гөрмегинде кем-кәс тапмады. Багтына гуванып ики болуп билмеди. «Мен начарың шужагаз гүнүми бери маңа көп гөрмәвергин, гөзден-дилденем өзүң горавергин» — дийип, өйдәкилериң эгин-эшиклерине гөзмонжук барыны дакышдырды. Ол өз янындан. «Бир ерде ыхласың болса шу ожага сиңдирмели, оглуна-да өвейдигини билдирмели дәл. Шу әхдими унудан гүнүм ики гарагым патылап ере гачсын» — дийип ичини геплетди. Шейле-де этди. Үстүне ганатыны герип дуран машгалабышының угрунда, хызматында көкенеклер болды. Онуң етим галан оглунын үстүне күкүрегини герди. Өз ыссы мәхрине чойды. Багтыяр гүнлер дийсең тиз гечйәрди.

Гелин вагтың гечмеги билен бәбекханадан эли акжа бәбекли гелип бу өе болан ыхласыны хас-да беркитди. Шейдибем машгалада үч дүрегей чага эмеле гелди.

Бу ягдайы кесесинден сынлан кәбир адамлар «Башараның башына» дийдилер. Эмма гелин мерт дурды. Өзүнден өненлере дөзсе-де өвей огла дөзмеди. Оңа юмшы азрак буюрды, пулы көпрәк берди. Этмишине «хай-күш» диймеди. Какасы кәййежек болса-да кәййетмеди. «Өз эжем болса какамың элинден аларды» — дийдирмежек болуп икарада жансерек болды. Гелин бейдип ялңышяндырын хем өйүтмеди.

Өнүне «таяк атылман», эденине «мунын дәл» дийилмән, хич затдан гарав гөрмән өсйән етгинжек болубиленини болуп, эдибиленини эдйәрди. Дөшүне эр гылы битип, сеси ёгнансоңа-ха болмажысы болуп «юрды өзи сорап» башлады. Гелин башда эден әхди ядына дүшүп муны-да чекди. Бир гүн йигит чыкан огул өз өйлеринде «харбы гуллуга уградылыш агшамыны» этди. Арак-шерапдан ичибиленини ичип, өз янындан «Рүстемзал» болан огул «мыхманларыны» атарансоң:

— Сен маңа бең чекме дийип, ёлдашларымың янында мени масгара эдерче ким болупсың — дийип өз какасына топулып дуран Пейдагулыны гөрүп гелин өзүни лампа ашак гойберди. Багрыны ере бериплер аглады. Аглап-аглап көшешенден соң болса чага тербиесинде дүзедип болмажак ялңышлык гойберендигине дүшүнип галды.

ЕНЕ БИР ТЫМСАЛ

Дөрт огул бәш гызы өсдүрип кемала гетирен ата-эне көрпе огуллары Чарының өйленип, онуң гөзли-башлы боланыны

гөрмек несип этмеди. Бенделер бири-бирлериниң арасына кән салым салман арадан чыкдылар-да, обаларыны тәзеледилер отурыбердилер. Оларың ятан ерлериниң ягты болмагыны, иман байлыгыны дилән обадашлары оларың өлүмлеринин бейле якын болмагыны бирек-биреге, ыхласлылыгын аламатына ёрдулар. Кәбелериниң йылы гечeнден соң бир гүн ырсгалы айра үч доганың иң улысы Аман өз басдаш инилери Анна билен Дөвлети өйүне чагырды-да өзи сөзе башлады:

— Хава, инилер! Бу бир худай халан ишдирдә. Какамыз-эжемиз арадан чыкып көрпе инимиз Чарыны өермек бизиң башымыза дүшди. Бу барада сизиң пикириңизи билэейин, маслахатлашаяйын дийип чагырдым — диенде Анна:

— Догры айдян. Билип болмаз адамчылыкдыр Чары бирден «Какам билен эжем бар болан болса биреййәм өйленердим» дийәймесин.

— Догры айдяңыз агалар! Менем сизи ики эллэп голдаярын. Йөне бу маслахата Чарының өзүни-де чагырмак, оңа-да сала салмак герек экен. Белки-де өз янындан гөвнүнде бесләп йөрени бардыр. Райыны йыкман, эдил какамыз-эжемиз бар ялы эдип, олары ёксуратман херекет этмегимиз герек — дийип үчүнжи огул Дөвлет хем йүрегиндәкини айтды.

Шол гүнүң эртеси Улы ожагың башында болан маслахата дурмуша чыкып гиден бәш гыз, дөрт эркек доган, үч элти жеми он ики адам гатнашды. Маслахатда хеммелериң сөзи динленип, эдилмели-гоюлмалы затларың бары ятланылып, белли бир чукура түйкүрилди.

Ол гүн хем гелип етди. Чары өз гөвүн сөен гызына өйленди... Вагты сагады гелип Чарының гелни Алтын бәбекханадан эли огул бәбекли гелди. Иң улы гайын агасы Аманың узак ерде командировкадалыгы себәпли гелнин бәбежиги 15 — 20 гүнләп атсыз ятды. Бир гүн дөрт доган, дөрт элти жем болуп салланчаклы жая йыгнандылар. Бу гезегем новбахар огул Аман ёл кесди:

— Хава, иним Чары, алла саңа огул берипдир. Бердим дийип бердиги болсун. Яшы узын болсун. Узагындан гувандырсын. Ери онсаң оглуна нәме ат даксам диййәң? Гөвнүңдәкини айдып отур?

— Ягшы ниетлериң үчин саг бол агам. Белки айданларың гелсин-дә. Бәбеге ат дакмак барадакы гөвнүмдәкини айтсам шейле. Эгер какам-эжем бар болан болса шоларың гоян атларыны дакардым. Инди гезек-нобат сизинки. Сиз хайсы ады макул билсеңиз шол болар.

— Бу барада Алтын гелниң пикири нәхилекә, өз яныңдан бир говы ады гөвнүңде беслэп йөрен болмасын!

— Бизиң-ә иниңизиңкиден айры пикиримиз болмаз, нәме ат даксаңызам сизиң ыгтыярыңызда Җерениң какасы — диййип, яшмак астындан геплэн гелин улы элтисини дилмач туТунды.

— Ери инилер, кимде нәхили теклип бар болса айдып отурсын! — дийленде — Менде бир теклип бар. — дийип Дөвлет сесленди — эгер галан ады агыр гөрүп гөвнүңизе гетирмесеңиз, бәбегиң адына Какаҗан дакаялың — дийип сөзүниң ызыны етирди.

— Менем шоны диймекчидим. Эгер галан ат агыррак боляр дийип гөвнүңизе гетирсеңиз худай ёлуна бир жанлы айдарыс. Гой, бу огул бизиң какамызың адыны гөтерсин, бизе какамызы ятладып дурсун. Какамыз ялы ил оглы болуп етишсин! — дийип Анна-да бу теклиби голдады.

Ил үйшүрилип худай ёлуна айдылан жанлының берлен гүни улы ил болуп бәбежиге Какаҗан диен ат гоюлды. Өйледен соң ене жанлы сойлуп огул тойы тутулды. Тоя геленлер бәбежиге узак яш ве адына эе болмагыны арзув этдилер. Ики-үч йылдан соң Алтын гелниң гыз бәбеги болды. Оңа-да ат дакмак эдил өңки ялы, марай-маслахат билен доганларының эжелериниң ады дакылды. Какаҗан билен Эжесолтан чагака ата-энесиниң гөзүниң гуванҗы болса, улалып эсе-боя галансоң мәхрибанларының дызының даянҗы болдулар. «Ики аяклы ики гүнде» дийлени. Какаҗан билен Эжесолтан эл-аяк ялы хызматлы, эдеп-экрамлы чагалар болуп етишдилер.

Чарының басдаш агасы Дөвлет «Дүшевүнтли» везипеде ишлэнсоң, элмыдама җүбси пуллуҗады. Ол хер гезек «сапара» гиден еринден «Бү-йә Какамҗана, бу хем эжемҗана» дийип хер хилҗек гымматбахалы совгатҗыклар гетирерди. Эмма чагалар бу затлара гөңелсиремездилер. Муңа Дөвлетиң җыны атланарды. Эл-айт буларың бейле докмәде болайышларыны — дийип бу чагалардан чакының чыкмаянына ичи быҗыкларды.

Бир гүн нireдендир бир ерден «кейпини көклэп» гелен Дөвлет «ярылды» Деми-демине етмэн сөзледи:

— Ё-ёк сизми, сиз маңа билгешлейин шейдйәрсиңиз. Какамҗан билен эжемҗана экелен оюнҗакларымы ойнатман, гетирен эшиклерими гейдирмэн мениң ичими якярсыңыз. Булар мениң какам билен эжем ахыры. Булар лэликсиремэн

ким лэликсиресин. Лэликсиретмеден-ә гечен гайта булары завун тутярсыңыз. Мен муңа чыдамок. Булар хачан гөрсең я окап отырлар, я меллек агдарып, мала середишип йөрлер. Булар не илиң гөренини гөрйәр, не илиң геенини геййәр. Бейле эклэп-саклап билмеҗек болсаң, шуларың зәхметине гүнүң галан болса, екеҗе гезек маңа «ага» дийәйсең болмаярмы я оны өзүңе кичилик билйәңми?! —

Дөвлет ене көп затларың башыны агыртды. Чары бу махал агасына нәхили эдип геп дүшүндирҗегини билмэн бир бада дымды. Ара дүшен үмсүмлиги ене Дөвлет бозды:

— Хэ, сен ене-де шол өңки сөзлериңи гайталаҗак болярмың — Дөвлет мундан соңкы сөзлерини иниси Чарың агзына өйкүнип сөзледи — Какамың я эжемиң, ады дакыланы билен энтек булар мениң какамам дэл эжемем. Олар эдил шолар ялы аграс, сайхаллы, пайхаслы, ишеңңир болан гүнлери өз атларыны өдейәрлер. Ёк иним, чаганы бейдип гысаҗа салып адам эдип болмаз. Ынха менден мысал ал. Яшлыгымдан чилимем чекдим арагам ичдим. Илиң гөренини гөрдүм, илиң геенини гейдим. Нәме хәзир мен кимден кем. Я абрайыма ат дакып билҗекми? Баран еримде ил өңүмден ылгап чыкяр.

Вий, Боссаның какасы айдып отураның нәме? Бу чагаларың янында бейле гүррүң бери этмәвериң! — дийип, саклаңып билмэн яшмак астындан гүррүңе гошулан гелин адамсының «Бес эт, бу махал муңа геп дүшүндирип болмаз» диен әхенде элини салгап эден ышаратыны гөрүп гелин сесини тапба кесди. Агасыны җогапсыз гоймагы оңайсыз гөрен Чары:

— Ери, агам мен саңа нәме диейин «Мен гурайын» диййэн-ә ёк. Сениң ол айдянларың билен мен-ә ылалашып билҗек дэл. Онсоңам ынха җигилериң янында сорап гөр. Эгер гөрйэн гүнлериңден нәгиле болсалар, онда оңа гөрэрэк болаймалы боларда.

— Дөвлет кака, сен бизи гайгы этме. Биз ойнаярысам, Ол айдянларың сениң гөвнүңедир. Окамалы вагты окамасак, көмеклешмели вагты ата-энемизе көмеклешмесек онда биз-денем бир перзент болармы? Сениң гетирен совгатларыңы кичиҗиккәк кэн ойнадык. Дөвмэн-енчмэн сенден ядыгэрлик саклап йөрүс. Аракы Москвадан гетирен җалбарыңы хем гейип йөрүн шу аягымдакы шол җалбар-да. Эжесолтанам сениң гетирен совгатларыңы эдил эшрепи ялы эдип саклаяр. Бу эденлериң үчин көп саг бол Дөвлет кака. Мен чыными айд-

ян, бизиң шу өйде кем задымыз ёк. Багышла велин, сен хәзир мениң какама нәхак игенйәң, Дөвлет кака!

Какажаның сөзүне Дөвлетиң бетер мыррыхы атланды.

— Пәхей, муңа серетле, юмрук ялы болуп мунуң тапян гүррүңине. Түйс таңры ёкдурмадык кемырсгал диерлер саңа — дийип элини салгап гойберди-де, гепиниң ер алмажагына гөзи етен Дөвлет гапыны батлы япып чыкып гитди. Ондан бәри бирнәче йыл гечипди.

Бир гүн Чары аялы Алтын билен үзүм далбарының көлегесиндәки агач тапчаның үстүнде чай ичип отырды. Шол вагт көче тарапдан Эҗесолтан пейда болды.

— Кака, эже гызыңызы гутлап билерсиңиз! Ине сизе зыбрым бәшликли аттестат — дийип ички бегенҗини бушлады.

— Берекелла Эҗемҗан, берекелла. Бу бәшликлериң ызында дуруп, ёкары окув жайына-да азарсыз гирип биләйсең-ә иш битирсиң гызым.

— Эншалла гирерин. Улы сөзе тоба вели гызыл реңкли дипломам гетирәймегим хем мүмкин кака.

— Машгаламыза гетирен абрайларың үчин көп саг бол гызым. Биз эҗең икимиз хем алан аттестатың, алтын медалың, хормат хатларың билен түйс йүрекден гутлаярыс. — Адамсының сөзүни тассыклайжы әхеңде башыны атан Алтын гызына:

— Гел, гызым, мен саңа бир кәсе чай берейин, ядап геленсиң — дийип оңа чай узатды.

— Чаям берсең бер вели мениң саңа бир совалым бар. Шоңа жогап бер?

— Ол нә совал?

— Мен элмыдама өзүми багтлы дуйярын. Мениң багтлы гүнлерим хачан башландыка?

— Атаң-энең ягшы гөрелделерине эерип, оларың сөзүне «хә» диен гүнүңден башланандыр.

— Анык хем такык жогабың үчин саг бол эже! Ата-энесиниң сөзүни диңлемән, олары ынҗыдан адам хич хачан хем багтлы болуп билмез. Мен яңы экзамене гатнашмага гелен векилиң сорагына-да шейле жогап бердим, догры айдыпдырын герек?

— Берекелла гызым, берекелла — дийшип әр-аял икиси ики ерден сеслендилер.

— Инди кака саңа бир совал?

— Ери бакалы?

— Анха серет гоңшымызың меллегинде уллакан эрик агажы өсүп отыр. Эдил шонуң ялы улулыкдакы эрик агажы бизиң меллегимизде-де өсүп отыр. Шол икисиниң сорты-да, климаты-да, иймитленйән топрагы-да меңзеш. Сениңче шол ики эригиң бири-бириндeн нәме тапавуды бар?

— Элбетде өз эригимизиң көлегеси гойы, саясы салкын ховасы сергин.

— Дур кака ызыны өзүм айдайын. Себәби ол эриги өз зәхметиң билен етишдирдиң. Өз азабың билен етишдирен багың миреси бейлеки мивелерден хас датлыдыр. Экзаменде маңа берлен гошмача сорага шейле жогап береним үчин хем бәшлик гойдулар — дийип Эҗесолтан сөзүни соңланда оба почтальоны гелип:

— Сизе оглуңыз Какажаның командириндeн болара чемели — дийип ичи хатлы овадан букҗаны Чара говшурды.

«САЛАМ, ХОРМАТЛЫ ОРАЗОВЛАРЫҢ МАШГАЛАСЫ!

Сизиң оглуңыз Какажан Оразов өзүниң Ватан өңүндәки гуллук борҗуны биркемсиз берҗай эдип, саг-аман гезип йөрендигини хабар берйәрис. Ол өз гуллукдаш ёлдашларына нусга аларлык гөрелде гөркезйәндигини белләп, шейле Ватанпервер, батыр, эдермен огул етишдирендигиңиз үчин, командованийәниң адындан сизе өз миннетдарлыгымызы билдирйәрис!

Сизи хорматламак билен оглуңыз Какажан Оразовың гуллук эдйән харбы бөлүминиң командири Атаев!»

Перзентлериндeн гөвни хош болуп, бойы бир гез бейгелен Чары гуванч билен аялы Алтының йүзүне середенде онуң гөзлеринде бегенч гөзяшларыны гөрди.

ГЫЗ ҖИГИЛЕРЕ САРГЫТЛАРЫМ

Көпчүликде гаты гүлме. Гүлкиниң сеси еди әдимден аңрык эшидилмесин. Часлы гүлки хая пердесини ярян нәрседир!

* * *

Саңа гиң-гиң әдимләп, батлы йөремек гелишмейәр. Хер әдимиң гиңлиги бир дабан болсун, ховлугып йөрәңде әдимиң арасы ики дабандан гиң болмасын. Сен улугыз ахыры!

ян, бизиң шу өйде кем задымыз ёк. Багышла велин, сен хэзир мениң какама нэхак игенйэң, Дөвлет кака!

Какажаның сөзүне Дөвлетиң бетер мыррыхы атланды.

— Пэхей, муңа серетле, юмрук ялы болуп мунуң тапян гүррүңине. Түйс таңры ёкдурмадык кемырсгал диерлер саңа — дийип элини салгап гойберди-де, гепиниң ер алмажагына гөзи етен Дөвлет гапыны батлы япып чыкып гитди. Ондан бэри бирнэче йыл гечипди.

Бир гүн Чары аялы Алтын билен үзүм далбарының көлегесиндэки агач тапчаның үстүнде чай ичип отырды. Шол вагт көче тарапдан Эжесолтан пейда болды.

— Кака, эже гызыңызы гутлап билерсиңиз! Ине сизе зыбрым бэшликли аттестат — дийип ички бегенжини бушлады.

—Берекелла Эжемжан, берекелла. Бу бэшликлериң ызында дуруп, ёкары окув жайына-да азарсыз гирип билэйсең-э иш битирсиң гызым.

— Эншалла гирерин. Улы сөзе тоба вели гызыл реңкли дипломам гетирэймегим хем мүмкин кака.

— Машгаламыза гетирен абрайларың үчин көп саг бол гызым. Биз эжең икимиз хем алан аттестатың, алтын медалың, хормат хатларың билен түйс йүрекден гутлаярыс. — Адамсының сөзүни тассыклайжы эхенде башыны атан Алтын гызына:

— Гел, гызым, мен саңа бир кэсе чай берейин, ядап геленсиң — дийип оңа чай узатды.

— Чаям берсең бер вели мениң саңа бир совалым бар. Шоңа жогап бер?

— Ол нэ совал?

— Мен элмыдама өзүми багтлы дуйярын. Мениң багтлы гүнлерим хачан башландыка?

— Атаң-энең ягшы гөрелделерине эерип, оларың сөзүне «хэ» диен гүнүңден башланандыр.

— Анык хем такык жогабың үчин саг бол эже! Ата-энесиниң сөзүни диңлемэн, олары ынжыдан адам хич хачан хем багтлы болуп билмез. Мен яңы экзамене гатнашмага гелен векилиң сорагына-да шейле жогап бердим, догры айдыпдырын герек?

— Берекелла гызым, берекелла — дийшип эр-аял икиси ики ерден сеслендилер.

— Инди кака саңа бир совал?

— Ери бакалы?

— Анха серет гоңшымызың меллегинде уллакан эрик ага-

жы өсүп отыр. Эдил шонуң ялы улулыкдакы эрик агажы бизиң меллегимизде-де өсүп отыр. Шол икисиниң сорты-да, климаты-да, иймитленйэн топрагы-да меңзеш. Сениңче шол ики эригиң бири-бириннден нэме тапавуды бар?

— Элбетде өз эригимизиң көлегеси гойы, саясы салкын ховасы сергин.

— Дур кака ызыны өзүм айдайын. Себэби ол эриги өз зэхметиң билен етишдирдиң. Өз азабың билен етишдирен багың мивеси бейлеки мивелерден хас датлыдыр. Экзаменде маңа берлен гошмача сорага шейле жогап бериним үчин хем бэшлик гойдулар — дийип Эжесолтан сөзүни соңланда оба почтальоны гелип:

— Сизе оглуңыз Какажаның командиринден болара чемели — дийип ичи хатлы овадан букжаны Чара говшурды.

«САЛАМ, ХОРМАТЛЫ ОРАЗОВЛАРЫҢ МАШГАЛАСЫ!

Сизиң оглуңыз Какажан Оразов өзүниң Ватан өңүндэки гуллук боржуны биркемсиз бержай эдип, саг-аман гезип йөрендигини хабар берйэрис. Ол өз гуллукдаш ёлдашларына нусга аларлык гөрелде гөркезйэндигини беллэп, шейле Ватанпервер, батыр, эдермен огул етишдирендигиңиз үчин, командованийэниң адындан сизе өз миннетдарлыгымызы билдирйэрис!

Сизи хорматламак билен оглуңыз Какажан Оразовың гуллык эдйэн харбы бөлүминиң командири Атаев!»

Перзентлеринден гөвни хош болуп, бойы бир гез бейгелен Чары гуванч билен аялы Алтының йүзүне середенде онуң гөзлеринде бегенч гөзяшларыны гөрди.

ГЫЗ ЖИГИЛЕРЕ САРГЫТЛАРЫМ

Көпчүликде гаты гүлме. Гүлкиниң сеси еди эдимден аңрык эшидилмесин. Часлы гүлки хая пердесини ярян нэрседир!

* * *

Саңа гиң-гиң эдимлэп, батлы йөремек гелишмейэр. Хер эдимиң гиңлиги бир дабан болсун, ховлугып йөрэнде эдимиң арасы ики дабандан гиң болмасын. Сен улугыз ахыры!

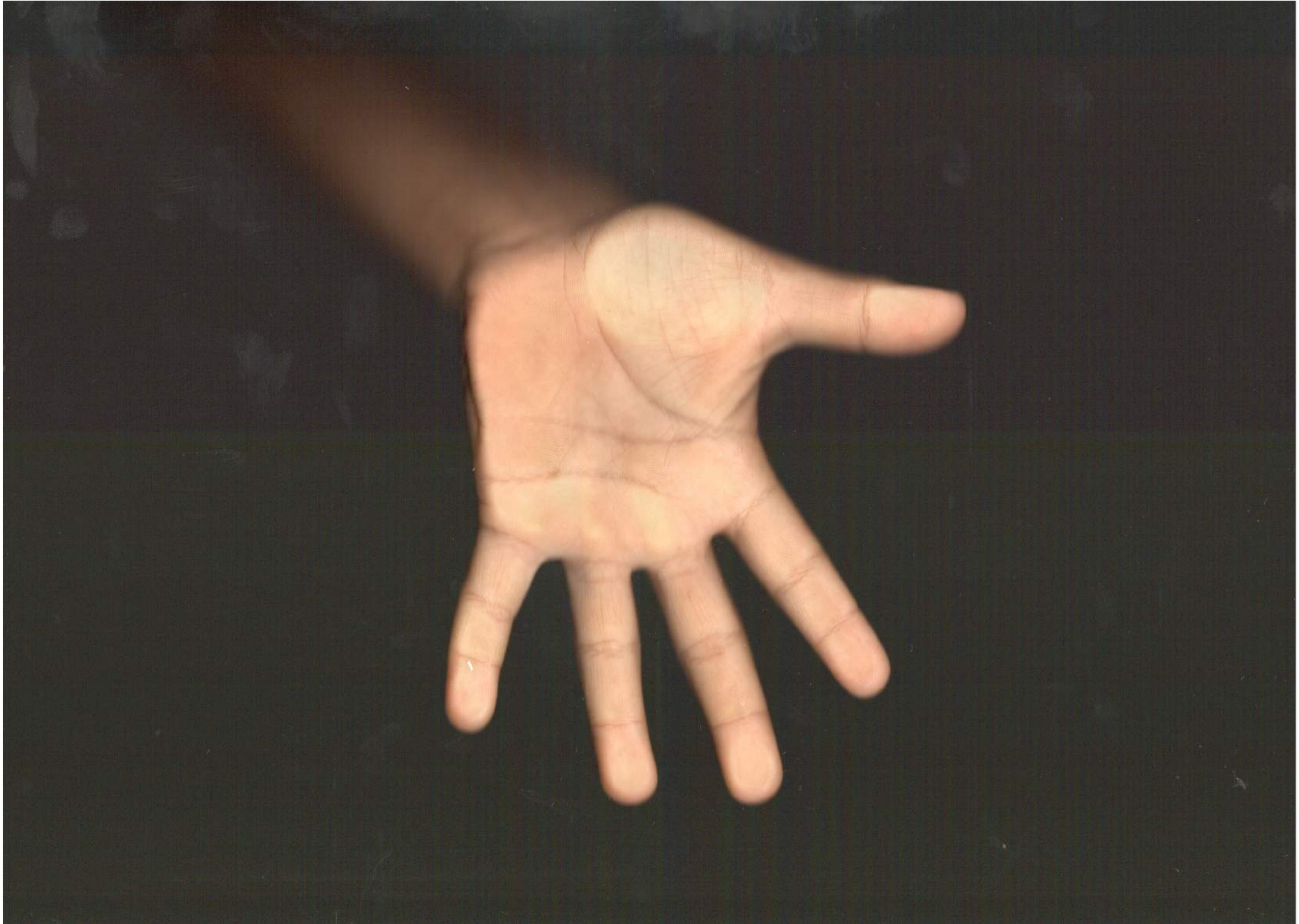

* * *

— Ил үйшен ерде чигит чигитләп, акгыч чейнәп гәвүшәп отурма. Өзүңи тиз танадарсың!

* * *

— Мыхманчылыга баран еринде кән эгленме. Гадырыңы гачырарсың!

* * *

Нәмәхрем кишилерден өзүңи чекерәк сакла. Чакданаша алчаклык хем гыз машгала үчин ягшы дәл.

* * *

Эндамыңы назарлап дуран эшик гейип иле чыкма. Төверегиндәкилериң үнсүни өзүңе чекмежек бол!

* * *

Гулага якымсыз игенчли, янсылы, пайыш сөзлери дилине алмажак бол. Сен эдеп-экрамлылыкда өзгелере нусга болмалысың!

* * *

Баран еринде нахар-шора канагатлы бол. Соң башлап өң болжак бол!

* * *

— Арассалыгы хем-де пәклиги өзүңе байдак эдин. Олар сениң мертебәңи бейгелдер!

* * *

Өй ишлерине чулум бол. Өвреденденем өкде болмага чалыш!

* * *

Нахардан соң гап-гач юванында чайкындыны чем гелен ере дөкмегин. Малыңа хөдүр эт, итиң ялагына гуй. Ол хем болмаса, аяк басмажаграк ере, от-чөпүң үстүне дөкүп, гуш-гумры чоксун диен ниетде бол!

* * *

— Сачыны дараныңда гырылан тарларыны берк йыгна, өзгәниң өңүнден чыкмасын.

* * *

— Кирсувыңы ве башювлугыңы көчә серпижи болаймагын...

Өз эшигиңи өзүң тикинип гей... Өз элинден чыкан лыбасың гадыры бир башгадыр.

* * *

Овадан, гелшикли гейинмек бир башга, ченденаша безенмек бир башга. Херки задың өз ерини бил.

* * *

Ир махаллар зенан машгала өз сүйр депесини никалы янёлдашына-да гөркезмез экен... Түркменчиликде зенан машгаланың башы ачык гезмеги биэдеплик хасапланяр.

* * *

Көйнегиң багжыгыны ёкарракдан чиг. Эменжек чукур гөрүнмесин.

* * *

Хич хачан «дашдан кесеклешип» сөзлешме! Абырайыңа шикеси етер.

МЫХМАНЧЫЛЫКДА ВЕ МЫХМАН ГЕЛЕНДЕ

Өз тарыхыны асырларың жүммүшинден алып гайдан түркмен халкы мыхмана улы сарпа гоюпдыр. Олардан мирас галан ягшы эдим-гылымлар индики өсүп гелйән яш несил үчин нусгадыр, өвренмәге сапакдыр.

«Мыхман атаңдан улы» я-да «Мыхман өй эесиниң гулы» диен йөрелгәниң икиси-де, башарып билен үчин өрән говы йөрелгедир. Гелин, шу икиси барада пикир өврүп гөрелиң: — Мыхманың (баран) өй эесиниң еди парзы бар. Шонуң ялы-да өй эесиниң хем өз мыхманына еди парзы бар.

1. Мыхманчылыкда эдеп:

1. Етип гелйәндигини мәлим этмек.

Мыхман етип гелйәркә, үст-башыны дүзедишдирип, илки ардынжырап, өз гелйәндигини дуйдурмалыдыр. Даш ишикде хич ким ёк болса, өй эесиниң адыны тутуп, эда билен сесленмели, сесини эшидип, хә берен болмаса, гапыны тыркылдатмак хем болар. Етип гелйәндигини мәлим этмесең, нәмедир бир өз ишине гүмра болуп отуран өй эесини горкузмагың, тисгиндирмегиң мүмкин. Гапыны какман ичерик гирмек, биэдепликдир. Себәби өй эесиниң өйүнде эшигини чалшып дуран болмагы, башыны ювуп отуран болмагы мүмкин. Гараз өй эесине өзүңи дүрсемәге, өйүниң ичиндәки битертип

ятан кәбир затлары дүзетмәге пурыжа бермек эдеплилигиң нышаныдыр.

2. Саламлашып гөрүшмек:

Салам — ол бирек-биреге ягшы ниетдедигини аңлатмакдыр.

Гөрүшмек — ол бирек-биреге якын дурасы гелмек ве мәхир-мухаббетдир. Адамлар бирек-биреге нәче саламлы болсалар, шонча-да бирек-биреге мәхрибандыр — ыссыдыр. Шу ерде таныш-билшиң иберен саламыны өй эесине говшурмак хем ерине дүшер.

3. Өй эесине табын болмак.

Мыхман өй эесиниң гөркезен еринде отурмалыдыр. Ёгса мыхманың отурмасыз ерде отурмагы мүмкин. Мыхмана нәхили отурмасыз ер барка диймегиңиз мүмкин. Меселем: яш чаганың өл эден ери, атанлыкда чай дөкүлен ери, улы гызың иңңесини йитирен ери, өй эесиниң өз отурян ери, дүшегиң ашагында пул гойлан ер, ай, гараз, өй эеси гадыр эдип гөркезйәнчә гарашмак эдеплиликдир. Өй эесиниң өңүнде гоян тагамыны иймек эдеплиликдир. Оны артыкмач алада гоймазлыга чалшың! Гараз шу ерде «Мыхман өй эесиниң гулудыр» диен накыла эрилсе говы болар.

4. Дузуна хормат этмек.

Аслында нахар-шора канагатлы болмак хемме ерде эдеплилигиң аламатыдыр. Өңүңизде гойлан нахара хормат назары билен гарамалы. Тагамдан кем тапмак, онуң биширилишине ат дакмак гелшиксизликдир. Жуда бокурдагыңдан өтмәенде-де сыпайычылыгы элден бермели дәлдир.

5. Гөзүңе ве сөзүңе хәзир болмак.

«Мыхман аз отурар, көп сынлар» диен накыл бар хем болса, өйүң ичиндәки затлара назар саланыңызда гөзүңизе хәзир болмалы. Меселем, өйүң дулунда асылып гойлан аялың суратына серетсеңиз, эриниң гөвнүне хер хили пикир гелмеги мүмкин. Я-да өйи беземек үчин гойлан хер хили гымматбахалы затлара тиңкәңи тикип отурсаңам гелшикли дәл.

Мыхман сөзләнде хем агзындан чыкян сөзлере эгә болмалыдыр. Теенели, янсылы, пайыш сөзлер мыхман ериңиз үчин ген болмагы мүмкин. Ай, гараз, хүшгәр болмак говы гылык.

6. Миннетдарлык билдирмек.

Түркмен халкы: «Бир гүн дуз иен ериңе мүң гүн салам» диййәр. Дуз иен ерине, мәхир тапан өйүне хормат эдилен ериндәки өе, ожага миннетдар болуп гезмек. Башарсаң халыс йүрекден хошлугыңы мәлим этсең, өй эесиниң гөвни битер. Адамда сәхелче гөвүн бардыр.

7. Ягшы дилегде болмак.

Дуз иен ериңе, мыхман алнып өй эесиниң атасындан хем белент тутулан өйүне, ол ожага ягшы дилегде болмак өзүңе эдилен хеззет-хорматы ерине салмакдыр.

II. МЫХМАН ГЕЛЕНДЕ ЭДЕП

Өз гезегинде өй эесиниң хем гелен мыхмана еди парзы бар.

1. Мыхманы гаршы алмак.

«Сен» дийип гелен мыхманы гадыр билен гаршы алмак эдеплиликдендир. Оңа болан мәхир-мухаббетиң йүзүңде гөрнүп дурсун. Чүнки Магтымгулы-Пырагының айдышы ялы:

«Гелен аш дийип гелмез, туршатмагын йүз,
Нана мәтәч дәлдир, сөзе мыхмандыр».

Мыхманчылыкда ве мыхман геленде башардыгыңдан хош сөзли ве мылакатлы болсаң, берекет тапарсың. Себәби бизиң түркменлер «Гелен — дөвлет» диййәрлер ахыры. Ягшы ниет билен гапыдан әтлән мыхманың дилеги дүшүп гарсагылыңызың оянаймагы мүмкин.

2. Мыхман билен саламлашмак.

Өңки айдыланларың үстүне өй эеси шол мыхмана өзлерини ятлап гелени үчин миннетдарлык билдирсе өрән оңат болар.

3. Мыхмана отурмага ер гөркезмек.

Мыхманы аяк үстүнде көп сакламаң, оңа гирмәге жай, отурмага ер гөркезмек, аркайынлашмагына шерт дөретмек герек.

4. Мыхмана хеззет-хормат этмек.

Бу ерде «Мыхман атаңдан улы» диен накылдан угур алынса говы болар. Хеззет-хормат, ол сениң парзыңдыр. Эгер-де сен оны өзгелере багыш этсең, онда иру-гич шол хеззет-хорматы сениң өзүңе-де багыш эдерлер. Мыхманы төрүңе гечир. Дүшегиң говусында отурт. Барыңдан өңүнде гой. Ишдәмен гарбанар ялы эт.

«Мыхманың өңүнде аш гой,
Ики элини бош гой» — диййәрлер.

Мыхман нахардан болянча сенем ийип отур. Онуң агзына середип отурсаң, гелшикли дәл. Ол хер дайым өзүне эдилйән хорматы дуйсун.

5. Мыхманың хабарыны алмак.

«Мыхманыңкы үч гүн, үч гүнден соң гөчгүн» дийилйәниң манысы — түркмен өз мыхманының хабарыны үч гүнден соң аляр. Йөне ховлукмач мыхманы үч гүнләп саклажак болуп, оны өз бәхбидинден гоймак хем эдеплилик дәлдир. Шонуң үчин хем мыхманың ягдайына гөрә онуң хабарыны алмалы. Оны үнсли диңлемели.

6. Мыхманың мөхүмини битирмек.

Мыхман йөне бир кейпине дидарлашмак үчин, өй эесине гадыр эдип гөрүшмек, хал ягдайыны билмек үчин хем гелип билер. Мыхман мөхүм иш билен гелен болса, гөвнүндәкини хем бире баглап айтса, онда ол шол өй эесинден мүмкингадар мөхүмиң битер өйдүп гелендир. Ынам эдендир. Бу меселеде ойланышыклы херекет эдип, мүмкингадар мыхманың мөхүмини битирҗек болмалы. Ынамыны өдемели. Мыхманын пул диләп гелмеги мүмкин, гарындашлыгы якынлашдырмак үчин гелип билер. Мыхманың мөхүмини битирмәге акыллы-башлы чемелешилсе эдеплиликдир.

МЫХМАНЫ УГРАТМАК

Мыхман гайтмагы йүрегине дүвүп, турмага ругсат сораса сыпайычылыклы бол. Оңа хас гадырсырап оны бәхбидинден галдырма! «Ругсат алладандыр» дийәге-де мыхманы угратмагың аладасы билен бол. Бизиң Түркменлерде «Достуңы саклама непден галмасын» диен накыл бар. «Мыхманы атар, башыңы гутар» диен накылдан хем угур алмалы болайяр. Мыхманың гайдыш ёл аладасыны этмек хем оңа хорматдыр. Мыхманы өз өйүнден еди әдим угратмак еди согапдыр. Секиз әдим угратсаң сегсен докуз әдим угратсаң тогсан согап диен йөрелге-де бар.

«Уградандан ёлдаш болмаз» диен накыл бар. Өзүни соранлара догай салам иберип, мыхмана ак ёл арзув эдип угратмак эдеплиликдир.

Мыхманчылыкда ве мыхман геленде ёкардакы айдыланлардан башга-да айдара зат кән. Бу түркмен халкының өрән мыхмансөер халкдыгыны субут эдйәр.

«Айда гелсең аш иерсиң,
Гүнде гелсең даш иерсиң».

«Мыхмана сөвүш этмек,
Әрликден дәл, барлыкдан».

«Айда гелсең, аяк иерсин,
Гүнде гелсең таяк иерсин».

«Мыхман гелсе өз рысгалы билен гелер».
«Гелен — дөвлет».
«Мерт чыкар мыхмана гүлер йүз билен,
Намарт өзүн гизләр мыхман ёлукса».

(Магтымгулы).

«Мыхман гелмесе өзүнден, гитмесе өзүнден».
«Акмак мыхман өй эесине хөдүр эдер».

БИР ТЫМСАЛ

Бир гезек бир дөвлетли, машгала мыхманчылыга бардык. Яңы орта мекдеби гутаран йылларымды. Класдашларым мени гадыр билен мыхман алды. Отурмага ер гөркезди-де, өзи даш чыкды.

Ол мен геленимде яныжа сойлан җанлының этини пударлап отуран экен. Элини ювмага гиден болмагы мүмкин. Кән гелип йөрен өйүм болманынданмы, нәмеми, гөзүм төвeрегимде, дагы нәме этҗек? Соң ере язылан халыларың непислигинде назарым эгленди. Мениң үстүнде отуран халым хасам овадан экени. «Аркасына гечeнмикә?» дийип бир бурчуны галдырып гөрәйменми. Дүшегиң ашагыны эпин тутмадык эллиликдир йүзлүклерден долы экен. Алланичигси болуп середипдирин. Эдил шол вагт хем гапы ачылып:

— Аманмы, аман-сагмы? — дийип класдашымың эҗеси гапыдан гирди. Бирхили оңайсыз ягдая дүшдүм. Утанҗымдан онуң билен нәхили гөршенимими билмедим.

Соң эли полотенцалы класдашым гелди. Хич затдан бихабар класдаш мениң билен гарагадыр. Мен вели, бирхили оңайсыз ягдайда. Отурып, ниийп-ичип мазам ёк. Өзүмем сыр бермеҗек болян. Ахыры гайдар вагтым болды. Гайтмакчы болуп еримден турдум-да, класдашыма ичими дөкдүм. Оңа болан иши айдып бердим-де, гитмәнкәм шол пулы санап гөрмеги хайыш этдим. Ол хезил эдип гүлди. Соңам:

— Пәхей, мунуң айдяныны. Сениң огурлык этмеҗегиңи шу адамлар биленокмы нәме? — дийди.

Гүррүңиң үстүне онуң эҗеси-де гелди. Ол пахыр мениң дүшегиң ашагындакы пула аңаланымы гөрмәнем экен.

Соң бир габат геленинде класдашым шондан бәри дүшегиң ашагында пул гоюп, мыхманы утанжа гоймаяндыклары ны гүррүң берди. Менем шондан бәри мыхманчылыга барамда гөзүме ве сөзүме эгә болуп йөрүн.

ЫРЫМЛАР

Пишик ювунса, чага ичерини сүбселесе, хамыр сычраса, ковшуң ковшуңе мүнсе, биле гепленсе, кичнжик душдүш алнындан салланса, чайда бойчы гөрүнсе, сачың бирже тары өрүлмән галса, бөлек нан барка ене нан дөвүлсе, мыхман геләймеги мүмкин дийип ырым эдйәрлер.

Нахар атарыланда бир чүммүк дузы артык атярлар ве азажык сувы мыхман пайы дийип гуйярлар.

Мыхман баржак ерине барандыр өйдүлйәнчә, онуң чыкып гиден өйүни сырмаярлар. Мыхман эгер узак ере гитжек болса, ол уграманка ичерини чалажа чалгылаярлар. Шондан соң өйи хачан сырсаң хем болар дийип хасап эдйәрлер.

ГУДАЧЫЛЫК ГАТНАШЫГЫНДА ЭДЕП

Гудачылык гатнашыклары бабатда гүррүн эдиленде шол гудачылык гатнашыкларыны ачмакдан башланса говы болар.

1. Огул өермекчи болнанда билип гояймалы йөрелгелер.

1. Озалы билен ниет-пәлиңи дүзүвле. Шөхратдан пейдаланмак, ар алмак кемситмек, онуң шөхратындан я-да онуң эжизлән вагтындан пейдаланжак болмак ягшы дәл. Эден ишиң чиг болар.

2. Дениңи тана. Өз адамкәрчилик дережәңи, ыкдысады ягдайыңы дурмуш гуржакларың бири-бирлерине мынасыплылыгыны назарда тут, ёгсам ялңышарсын. Миллет я-да тире-тайпа барасында ымыклы ойлан. Ярамаз миллет, тире-тайпа ёкдур, ярамаз адамлар вели бардыр. Аслыетинде шу бабатда иш этмәге ховлукма. Ил гүн ве йүрекдешлериң билен маслахатлаш.

«Халк айтса галп айтмаз» диен пәхим аңыңда болсун.

3. Ал салжак болма. Иру-гич сүрегиңе етдирерсиңиз. Йүзүне гелерлер. Шонда «Сонкы түйкүлигиң сакгал эзмез». Көпбилмишлик эдип ал салайсаң чемчеләп йыгнаныңы чанаклап дөкәймели болаймагың ахмал.

4. Гудаңы тана. Ол ким, ыграры ничик, адам чыкян ерми, сен онуң билен узагындан гатнашып билжекми, онуң машгаласының ягдайы ничикдигини бил. Башардыгындан өтен-гечен аркасына белет болмага чалыш. Дөвлетли ожагына, сачакдакы ырсгалына шәрик болмалы гыз барада ойлан. Онуң сына сагатлыгына, эдим-гылымына белет бол! Чүнки, дөвүк-енжикден өзге затлар несил ызарлаяндыр. Шу ерде Пырагының «Бир акан еринден акармыш арык» диен сетирлерини, «Энесини гөр-де, гызыны ал, гырасыны гөр-де бизини ал» диен накылы ядыңа сал.

5. Өзүң ким? «Өзүни билен вели» диен сөз бардыр. Бу хер кишә башардян дәлдир. Шейле-де болса адыл болгун. Өзүңе артык баха бермегин. Чүнки «Менликде мелал бар, кемликде кемал бар» диен сөз бардыр.

6. Өержегиң ким? Чагасыны эрбет гөрйән ёкдур. Гарга-да өз чагасына -ап-агым диермиш. Шонуң үчин-де өзүңкә өзгәниң гөзи билен середип гөрмәге чалыш. Гой, өйленжеклер бир-бирлерине лайык болсунлар. Огул сениң дөвлетиң башыдыр. Йөне гыз хем онуң багрының башыдыгыны унутмагын.

7. Гудачылыга уграманкаң машгалаңдакы улы-кичи хеммесини жемләп, эхли билйәнлериңи айдып оларың разылыгыны ал. Гудачылыга уграмага сәхетли гүнүңи пейле.

2. Гыз чыкаржак болнанда, гапыңдан гарындашлык ачмага геләйселер.

1. Жогабыңы бермәге (жуда чөкдер болаймаса) ховлукма. Себәби «Гыз гапысы-ша гапысы, мүңи гелер — бири алар». «Гызлы өе кырк ат багланар». «Гызы барың, нәзи бар» диен накыллар бардыр. Сабырлы бол. Гөврүмиңи гиң тут!

2. Гудаңы, гиев болжак йигидиңи тана.

3. Өзүң хем гызың барада оларың билмейән, айдаймалы затлары айдайсаңам болар.

БИР ТЫМСАЛ

Гожа геленлериң хабарыны диңләп, сакгалыны дырмап отуршына «Хә мен дийсене» дийип нәмедир бир затлар ядына дүшүржек болян ялы бир нокада середип эсли отурды. Ара дүшен дымышлыгы өзи бозды. «Гыз — дийип гапы ачаныңыз-а ягшы вели, бәрик уграманкаңыз оңатжа ойланып гөренсиңиз-дә бери».

— Хава, хава. Чары ага, биз озал хеммесини өлчерип дөкдүк. Сизе-хә бизи танаярсыңыз, бизем сизи танамаң ду-

рамзок. Аңырсына-бәрсине гөзүмиз етип дуран белетҗе еримиз дийдик.

— Говы эдипсиңиз. Йөне мен сиз ол агтыгымы говы танаян дәл болайманң дийҗек болян. «Бир гоюндан ак хем догар, гара хем» дийипдирлер. Биз ол гызымызың киме чекип, бейле боланыны алла билсин. Ол бирхили еке гепрәк, йүзе гелегенрәкдир, тиз басымрак, гахарҗаңракдыр. Соңкы гүн сизиңкилер инҗигине аграм салаймаса биридир.

— Чары ага, биз оны-да билйәрис. Бизе гереги шонуң ялы машгала-да. «Гахары болмадыгың гайраты болмаз» — дийипдирлер.

— Онуң ялы болса бизем бир үйшүп бөврүмизи диңләп, гөвнүмизе геңешип гөрелиң. Несибәңизде болса гарындашлык ачылса-да ачылаярам — дийип гожа мыхманларыны атарды.

4. Ниет — пәлиң дүзүв болсун.

5. Ал салҗак болмагын.

6. Галың саланда «Гыз малы гыравча». «Гыз малы — гар сувы», «Гыз малындан доян ёк». «Гыз сатып баян ёк» диен накыллара эерйәнден бол. Узагындан гатнашмалыдыгыны ятла. Небсиңе «хай» дий.

7. Савчыларың хабарыны алмаздан озал өзүнкилериң разычылыгыны ал.

3. Гуда боланындан соң.

1. Гудаң сөзүни үнсли динле.

2. Абрайына шәрик бол.

3. Сүйҗүликде гатнаш.

4. Беренине небсиң агырмасын.

Себәби гелен ери билен болуп йөрен бир халал сүйт эмен машгала беренин аздыр. Онсонам бизин түркменчиликде «Гитсе гитсин, гитсе гудама гидйәр», «Гуда гитсе, жуда гитмез» — диен пәхимлер хем бардыр. Шонун ялы-да «Алып асгын боландан, берип үстүн бол» диен йөрелгеде бардыр.

5. Гудаңа хемаят эдйәнлерден бол!

6. Аланыңы олжа билме! Себәби гудаң беренинден худаң берени ягшыдыр.

7. Дердини пайлаш. Ягшы гүнлеринден ягшылыгына гуван, яман гүнүнде яманлыгына гынан. Чүнки сен онуң билен якын гарындаш ахыры. Онуң баласы сениң балаң, сениң балаң онуң баласы.

ЫРЫМЛАР

Гуда тарап угроланда сәхетли гүн угроляр. Гудачылыга чыкыланда «Ак зат алныңа ягшы» дийип, савчыларың габагына ак пагта елмейәрлер. Савчылара кәте «Гөзи пагталы» дийилмеги хем шонуң үчин болса герек. Гуда болунҗак ерде дуз гоюп, хем оларың дузундан-чөрегинден бир бөлежик алып гайдярлар. Соң гелмегини ислемейәнлер савчыларың аяк ызларыны чапярлар, сүбселейәрлер.

ГАЙЫН ЭДЕБИ

Хава, доган, түвелеме, гайын хем болдуң инди. Гөзүң айдың. Гоңшың гутлы болсун! Гушагында гаррасын! Агзыбири болсун! Гелин аягы дүшсүн! Огул өерип гелне гуванмак хеммәниңем йүрек арзувы. Бу гүн сен максат-мырадыңа етдиң. Өйүң дулуна көз ялы гелин геленсоң сен өзүңи өрән багтлы сайянсың. Багтлысыңам. Бейле багты хеммә-де худай етирсин. Багтлы гүнлериң гадырыны билип билмегиң өзи-де эдеплиликдир.

Огул өерип бир гез бейгелен пурсатында саңа текепбирлик этмек, темеги гөге тутуп, улудан тутан тоюны мазамлап, «мен-менлик» этмек болмаяр. Чүнки «менликде» зовал бар» — дийипдирлер. Күпүр сөзлемекден әгә бол!

Той үчин эден харажатыңы көп гөрүп йүрегиңи тыйкыратмак хем ягшы дәл. Эншалла, алан гелниң бир халал сүйт эмен машгала болса хемме эденлериңи аңрыяны билен ериңе салар. Дөвлетли машгалаңа ене бир агзаның гошулмагы билен сен инди гайын болдуң. Шейдибем өрән уллакан борч — гайынлык боржы сениң герденине дүшди. Сен ол боржуң нәдережеде жогапкәрчиликлидигине догры дүшүнмелисиң.

Түркменлер: «Гелин гелин дәл, гелиниң гелен ери гелин» дийип. йөне ере айдан дәлдирлер. Гелен гелине гөрәрәк болмагы өзүңе кичилик билмегин. Гапыңдан гелин болуп әтләнмашгаланың йүрек гүрсүлдисине диң салып, онуң нәмелер диййәндигинем диңе гулагың билен эшитмеги дәл, хатда калбың билен сызмагы-да башармалысың! Оны өз перзендиңден айры гөрме. Чүнки онуң индики ыкбалы сизе баглы. Сиз билен биле яшамак, бир сачакдан дуз ийип, ырсгалыңыза шәрик болмак, гүзеран гөрмек бирбада онуң үчин гараңкырақдыр. Шол гараңкылыгы арадан айырмага чалшың. Гой, ол сиз билен басым өвренишип гарыш-гатыш болуп гитсин.

Загуева В.В.

Сизи иң якын ховандары сайсын. Гөвни сизиңкиден башга «көчеден» гопмасын. Сиз билен иен дуз-тагамы онуң ининеганына яйрасын. Сизе гувансын. Сизиң гужагыңыза агтык бермек арзувында болсун. Несил дарагтыңызың улгам-улгам болуп яйрап гитмеги сизиң йүрек арзувыңызды ахыры. Гой, сизиң арзувыңыз онуң арзувы, онуң арзувы сизиң арзувыңыз болсун. Шейдибем арзувланып етилен багтыярлык сизиң ожагыңызда мәкәм орун тутсун.

Геле-гелмәне онуң кемини тапжак болмак, сәхел зады тутарык эдинибем онуң мертебесине шек етирмек оны кемситжек болмак песликдендир. «Бир кемсиз гөзел болмаз», «Ша гызыныңам кеми болупдыр» диен сөзлери ядына сал! Ек-ярым кем-кәсти болаянда-да оны ювуп-яйып, сепини билдирмән ил хатарына гошмак сениң боржуңдыр.

Бахылың дилинден, душманың элинден, нәмәхремиң гөзүнден, гыбаткешиң сөзүнден гораглап билмесең дине душман гүлдүрерсиң. Сен оңа хем пенакәр, хем тенекар болмалысың... Тәзе гелин үчин онуң йүвүржилериниң йүврүп етип дурмагыны, балдызларының бал болмагыны, гайын агаларының болса онуң дашында гала, элтилериниң эгеле болуп дурмакларыны газанмак сениң боржуңдыр.

Мая ялы гелинли болуп олжасы онан оглуң эдимлерини ызарламак, йүрегиндәкини сызмак, я-да жахыллык жошгунына бәс гелип билмән бир нәмакул херекет эдәймегинден эгә болмак, оларың эдил бал билен сарыяг ялы гарылып-гатылып гитмеклерини газанмак хем сениң боржуңдыр.

Олар хениз яшдырлар. Хер халда болса сен олара гөрә аркалырак, йүкчүрәк, чекегенрәк болмалысың. Шейтсең сен өрән көп зат утарсың. Хава доган, гелин гелин еринде, гайын гайын еринде өз эдебини саклап, бирек-бирегиң сарпасы белент тутулып, бу дөвлетли дөвраның довамлы болмагыны арзувлап гайын сөзи билен багланышыклы бирнәче накыл ятладып гоймакчы.

«Гайын-гелин гапаклы газан»
«Гайынлы өй — газанлы өй»
«Гайын атам ганарым, долар дурар дулумда.
Гайын эне газаным, гайнар дурар алнымда».

ЯКЫН ВЕ ДАШГЫН ГАРЫНДАШЛАР

Бу темадан гүррүң эдиленде «Хер молла өз биленини айдар» диен накылдан угур алмакчы. Себәби якын ве дашгын гарындашлыга хер ким бирхили кесгитлеме берйәр. Меселем, огланың, эркек кишиниң тарапындакы гарындашлар якын гарындашлар, гыз машгала тарапындакы гарындашлар дашгын гарындашлар диййәнлер хем бар. Мениң пикиримче, бу о диен догры дәл.

Өз пикирими беян этсем, якын гарындашлар хут жанкөер хоссарларыңдыр. Хоссарларың болса шу ашакдакылардан ыбаратдыр. «Атаң-энең, какаң-эжең, бабаң-мамаң, агаң-гелнежең, иниң, уяң, дайың-дайзаң, егениң, егенчиң, гайының-гиевиң, элтиң-экежиң, балдызың-йүвүржиң, бажаң-чыканың ве өзүңден өнен неберелериң чын хоссарларың болуп, оларың гарындашлары болса сениң дашгын гарындашларыңдыр. Меселем, гелнежемиң эжеси-какасы, жигилери, дайы-дайзасы я-да аял доганымың гайынлары йүвүржилери, балдызлары ве ене-де шонуң ялы гарындашлары дашгын гарындашлардыр.

Шу ерде неберәниң кимлердиги барадакы едигени ятлап гечмек ерликли болар:

1. Огул.
2. Агтык.
3. Човлук.
4. Ювлук.
5 Говлук.
6. Генлик.
7. Танлык.

Ондан соңкулар сениң үчин ятдыр.

Хоссарлык ве якынлык барада гүррүң эдиленде ене-де бир едиген-едилик барада айдып, шу едилиги берк ятда сакламалыдыгыны ныгтасым гелйәр. Себәби «Бир-хә доган дөзмез, бир-де догран дөзмез» диен накыл бар. Шол мәхрибан «доган» сөзүнден башланян бу едилигиң соңы улы иле гарышып гидйәр. Улы или хоссар тутунмак, олара сыгынмак, олара арка бермек, оларың өзүне хоссар дурмагыны газанып билмек енилмез гүйчли болмакдыр.

РОВАЯТ

Гадым заманларда бир юртда уллакан бир дөв пейда болуп, улы иле лет ийдирип гезенмиш. Онуң чәресини гөзләп кән көсенен халк ахыры бир гүн говы чыкалга тапанмың. Яшулулар йыгнанып, бир маслахата гелип, обаның иң пәлван йигидини шол дөвүң гаршысына чыкармагы догры билипдирлер.

Пәлван бирбада яйданыпдыр, себәби еке эҗеси бар экен. Ол «башга хоссарым, ызымда аглаҗагым ёк, эҗеме сала салайын» диенмиш. Эҗеси болса: «Балам, халк айтса хак айдяндыр. «Ил оңласа атыңы сой» дийип, онуң ёл шайыны тутуп, ак пата берипдир.

Йигит дөвүң болян говагының агзына барып, оны сөвеше чагыранмыш. Сөвеш узага чекенмиш. Ахыры пәлван дөви еңип өлдүрмекчи боланда дөв «аман» диләнмиш:

— Вай, мени өлдүрме, мениң өленимден саңа нәме пейда бар, галан өмрүме саңа хызмат эдип гезейин, гапыңда гулуң болайын, сен бир пукара оглан ахыры. Дүнйәң байлыгыны сениң хузурыңа дашайын — дийип, өзеленип ялбаранмыш.

Дөвүң ахы-наласына рехми инип, гүзераныының говуланжагы ядына дүшүп, «Эгер сөзүңде дурмаса икинҗи гезек «аманыңы» диңлемеҗекдигини айдып, дөви өлдүрмәнмиш. Пәлван өйүне гелип дөве бир гүн гарашыпдыр, гара бермәндир, ики гүн гарашыпдыр, үч гүн гарашыпдыр... Дөвүң хызматы күҗе, алтын-күмүшли сандык күҗе. Бу ахвалата гахары гелен пәлван, ене дөвүңкә тарап ёла рована боляр. Бу гезек сөвеш узага чекмейәр. Дөв пәлваның дамагына пычак гоюпдыр-да:

— Ери, пәлван йигит, хей сениң айтҗак-гойҗак задың бармы? Нәме дийҗек болсаң дий, ёгсамам ине, гитдиң? — дийип оңа «аман» дилемәге май берипдир.

— Дөв ага, мени өлдүрме диймекчи дәл. Сенден екеҗе зады велин сорап, шонуң магадына етип өлсем арманым ёк — диенде дөв:

— Сора нәме сорагың болса — дийип, оңа сөзлемәге май берипдир.

— Сорасам, мен өңки гезек сени ендим. Бу гезек сен мени өрән аңсат ендиң, шонуң себәби нәме? — диенде дөв хезил эдип, даглары яңландырып гүленмиш.

— Шоны-да билеңокмы чиг сүйт эмен адамзат. Сен өңки гезек гелениңде улы илиң бәхбиди үчин гелдиң. Ол гезек сенде мүңлерче адамың гүйҗи барды. Бу гезек болса сен диңе өз бәхбидиң үчин гелдиң. Екеҗе адамың гүйҗүнденем хей дөв еңлерми? — дийип, өлдүрибермекчи болупдыр. Йигит мертлик эдип гашыны-да чытмандыр. Бу ахвалаты гөрүп дөв пәлваны өлдүрмәндир.

— Пәлван, мен саңа өмрүни багыш эдйәрин, диңе мертлигиң үчин. Сен бу гезек аман галяң. Айбы ёк, «Бир языкдан әр өлмез», йөне индикиңе берк болгун. Мениң саңа бир

табшырыгым бар. Эгер ил оглудыгың чының болса шу ерде болан ваканы болшы-болшы ялы эдип илиңе гүррүң берсең мен сениң илиңе азар бермәйин, дагдан аңрык гечейин. Эгер айданларымы берҗай этмән, икинҗи гезек ялңышайсаң велин, менден оңлулыга гарашма, юрдуңда юмуртга тогалаймалы эдерин. Гүнәкәрем сен боларсың. Онсоң илиң-гүнүң гаргышы хем саңа етерлик болар — дийип, пәлваны обасына еградып гойберенмиш.

«Доган болсаң догрыны айт» диен накыл хем шунуң ялы ерде айдылан болса герек. Пәлван мертлик эдип, дөвүң табшырыгыны берҗай эдип, илини дөвден халас эденмиш. Илиң-гүнүң бәхбидини өз бәхбидинден илери тутуп билйән адам өрән сейрек кишидир.

1. Доган.
2. Доганоглан.
3. Доланан.
4. Бабадаш.
5. Гарындаш.
6. Обадаш.
7. Ил бири.

Түркменчиликде бирек-биреге сарпа гоймак, бирек-биреге **догры** дүшүнишмек барада пайхаслар, йөрелгелер, накыллар, аталар сөзлери санардан кәндир. «Пычак өз гыныны кесмез», «Догана тоба ёк, ямана оба», «Доганлы эрке сөзләр, догансыз горка», «Доганың догана азары болмасын, урушса-сөгүшсе бизары болмасын», «Башга ягың болмаса бабадашың ёкмуды», «Дайылы оглан дартык», «Еген ужы ягыдыр, ягы-да болса говудыр», «Доган билен гуда болдум, доганлыкдан жыда болдум», «Догран эҗең болмаса, доган дайзаң ёкмуды», «Доган догана гала», «Уршуп отур, угурдаш отур», «Гарындашым гара газаным, доганым долы чувалым» я-да бейик Магтымгулы — Пырагының «Доганың догана бахасы ёкдур» диен сөзлерини байдак эдинсек, бирек-бирегиң сарпасыны беленде гөтердигимиздир.

Якын гарындашларың бири-бириниң тоюны өз тойы хасап эдип, тойы тоя меңзедеси гелмелидир. Оңа той эсинден хем бетер гуванып, абрайына дең шәрик болса шонда өз якын гарындашдыгыны өдәр. Эдил яс еринде хем шонуң ялы дерди дең пайлашсаң, хернәче агыр хем болса еңләр, чекмеси аңсатлашар. Бирек-бирегi голдамак, ярдам этмек ынсанперверликдир, эдепдир.

Доганың догана бахасының болмаяндыгы хакындакы ровает.

Ир махаллар басыбалыжылыклы урушларың биринде Эйран шасының нөкерлери Боссан диен бир аялың үч хоссарыны, доганыны, адамсыны ве оглуны есир эдип алып гидипдирлер. Үч герчеги элден гидерен Боссан бирбада нәме эдерини билмәндир. Отурып-отурып ойланыпдыр. Ахыры-да баша геленини мертлерче чекмеги йүрегине дүвүп, гижесини гүндиз эдип ишләпдир. Гүнлериң биринде әхли йыгнанларыны дүвүнчеге дүвүп «Ниредесиң Эйран шасы» дийип, ёла рована болупдыр.

Гүйменере гүйменже тапман отуран Эйран шасы дервезебанларының гетирен хабарыны үнсли диңләпдир. Соңам:

— Гойбериң оны мунда — дийип, еринден гобсунып, арз диңлемәге тайяр болуп отурыпдыр.

Эдеп билен салам берип босагадан әтлән бу түркмен зенаныны башдан аяк сынлап, ша оңа отурмага ер гөркезипдир. Хал-ахвал сорап ша оны ене гөз астындан сынлап отуршына: «Аперин, аперин, бейле-де бир гөрмегей зенан болар огушя, яшы дөрдүнжи мүчәни сермәп йөрен хем болса онуң гөзлериниң нуруны дийсене, эдил улы гызың гөзлери ялы, йүпек ялы юмшак эдеби, яг ялы якымлы сесини дагы дийсене. Бир юрдуң шасы болуп отурсам хем бейле мәхирли зенана гөзүм дүшенок. Бу бир худайың эчилдиги болара чемели. Ёк, ёк ша хем болсаң, гөвнүңе яман гүман гетирме. Бейле мукаддеслиге хыянат этмекден горк. Тоба эт. Болуп отурышың нәтеңет, зат гарасыны гөрмедик ялы, нәхили-де болса сыр бермели дәл. Онуң хабарыны алайын дийип ичини гепледипдир. Соңра чалажа ардынжырапдыр-да:

— Ери, мыхман, хош гелдиңиз. Арз жайына гелипсиңиз. Нәме иш билен гелен болсаңыз айдыбериң — дийипдир. Боссан өзүниң нәме үчин гелендигини айдып, дүвүнчегиндәки ёнсуз пулы шаның өңүнде гоюпдыр. Бу аялың сабыр-такатына, канагатына, азапхонлыгына хайран галан ша онуң акылыны барлап гөрмеги йүрегине дүвүп, пулы санап гөрүпдир-де:

— Сениң есир хоссарларың эден гүнәси агыр. Шонуң үчинем бужагаз пулуңа оларың диңе бирини халас эдип билерсиң. Адамыңымы, оглуңымы я-да доганыңымы, шол үчүң бирини сайла — диенде Боссан сәгинмән:

— Доганымы бер — дийипдир. Ёнсуз салым дыман ша ене сораг берипдир.

— Бе, ол нәме этдигиң? Галан өмрүни сизе баглан янйолдашыңызы дилемән я-да багрыңыздан өнен перзендиңизи дилемән, доганыңызы диледиңиз-ле?

— Әр ёлда, огул билде, маңа доганымы бериң!

— Ери муңа нәхили дүшүнмели, аныграк айдың!

— Әр диениң әрдир-дә, киме барсаң әр болар, докуз ай-он гүн гайрат этсенем огул эдинип боляр. Эмма доганы эдинип боланок, шонуң үчинем, жан агам, мениң доганжыгымы бер — дийипдир. Боссаның пәхим-пайхасына сыны отуран ша:

— Берекелла, берекелла уям — дийип, элини чарпыпдыр вели, хызматкәрлер хәзир болупдыр. Соңам бу аялың үч хоссарыны-да есирликден бошадың» дийип буйрук беренмиш.

ЯГШЫ НИЕТЛЕР

«Ягшы сөз йыланы хининден чыкарар» дийлиши ялы, бирек-биреге ягшы сөз билен йүзленип, ягшы дилегде болмак түркмен халкы үчин оңат дессур болуп галыпдыр. Түркменлер «Дүйә хайт диймек медетдир» диен накылдан угур алып, бирек-биреге хер әдимде ягшы сөз билен хемаят берип гелипдирлер.

Озалы билен, түркмен бирек-биреге дидарлашанда сөзи саламдан башлаяр. Сәхер билен туруп, «Эртириңиз хайырлы болсун», «Саг-аман өрүшдиңизми?», «Сәхер тутан ишиңиз ровач алсын» диен сөзлер гулага нәхили якымлы эшидилйәр. Шол сөзлери саңа багш эден адама сенем иң оңат дилеглериңи эдйәрсиң. Аслында йүреги пәк, ынсаплы, хошниетли, пәкизе адамларың дили догалы ялы болуп, оларың дилеглери ерине дүшәйгич болар дийип, гулагымыза гуйярдылар. Шейле адамлар ялы болмагы үндейәрдилер. Шу ерде халк роваятларының бирини гүррүң берейин.

Ир махаллар бир адам жахыллыкда бир гүнә иш эдипдир. Мунуң ялңышдыгына акыл етирен ол адам өз гүнәсини ювмагың угруна чыкып бир данышмент кишиниң янына барыпдыр. Арзыны айдыпдыр. Шейле-шейле иш болды. Боланише чәре ёк. Гечени гечди дийип, «зелелиң ярсындан гайтмак хем пейда» дийипдирлер. Мен эден гүнәми нәме билен ювмалы-да болса тайяр, йөне шол эден гүнәми ювуп билсэм боляр дийипдир. Онда данышмент адам оңа:

— Эден гүнәңи нәдип ювулжакдыгына ышарат герек, ол ышараты хем хер гүн даң сәхерлер аллатагалла эден ыхласына баглы. «Ыхласа-мырат» дийипдирлер. Хер сәхер ериң

йүзүне әхли перишделер айланмага чыкярлар. Сен шолара налыш эт, белки, шолардан ышарат етер — дийип, униградып гойберйәр.

Шондан соң ол адам энче гүнләп ир сәхер туруп Алла налыш эдипдир. Өзүниң эден гүнәсиниң нәме эденде ювулжакдыгыны сорап гезипдир. Ахыры бир гүн оңа ышарат етипдир. Онуң гулагына бир сес гелипдир:

— Эй, адамзат, ол эден гүнәңи ювмак үчин екеже ёл бар, ол хем эдил гүн догуп борярка уклап ятан доңзуң үстүнден бөксең гүнәң ювлар.

Ол адам өз гүнәсини ап-аңсат ювайжак болуп, эдил гүн догуп барярка уклап ятан доңзы гөзләп башлапдыр. Ол шонда доңузларың хем гүн догар-догмаз уклап галмаяндыкларына, гөз етирипдир-де, ене налыш эдип дүзлере чыкыпдыр. Ене онуң гулагына бир оваз гелипдир:

— Эй, адамзат, ол гүнәңи ювмак үчин кән хорлук гөрдүң. Гүнәңи ювасың гелйәниң чының экени. Сен кын гөрме-де эртирем бир гүн догуп барярка уклап ятан доңзуң гөзлегине чык, белки тапарсың.

Томус гүнлери болансоң хеммелер дашарда ятан экен. Бир гөрсе, бейле янындакы тапчаның үстүнде ялта гоңшусы чәшерип, гүни үстүне догруп ятанмыш. Шол вагт ятан доңзы гөзләп йөрен адамының гулагына:

— Бөк шол ятаның үстүнден. Ондан бетер доңуз болмаз. Бөк турманка — диен оваз гелипдир. Шейдибем ол киши гүнәсини юванмыш. Бу роваятдан мәлим болшы ялы, сәхер билен эдилен хош ниетлериң кабул болаймагы жуда мүмкин.

Бу роваят «Ир туран ишинден дынар», «Гичятда ир тур» диен накыллары ятладып, сәхер билен башланан ишиң хүмметиниң хем башгача болЯндыгыны, ялталыгың нәдережеде ярамаз затдыгыны-да ныгтаяр. Ишләп йөрене «Армавериң» дийип йүзленсең, ол хем «Бар болуң, өзүңизем армавериң» дийсе бирек-бирегe, зәхмете хасам улы хормат гоймакдыр.

— Экин экйәрмиң? «Тохумың мүңлесин.»

— Хава, айданың гелсин.

Я-да:

— Хасыл йыгнаярсыңызмы? Харманыңыза берекет.

— Өмрүңизе берекет — диен сөзлерде гөр, нәхили мәхир мухаббет бар.

Ашакда бирек-бирегe эдилйән ягшы ниетлери диалог гөрнүшинде берйәрис:

— Бу ере гөчүп гелйәрсиңизми? Юрт гутлы болсун.

— Хава, гөчүп гелйәрис. Таңры ялкасын, айданың гелсин.

— Өй дикмекчими? Ишигиң илери.

— Хава, өй дикмекчи. Яшың узак.

— Түвелеме, улы ишиң башыны башлапсың, ишиң илерлесин.

— Таңры ялкасын.

— Бәбек яшы узын болсун.

— Таңры ялкасын.

— Адына нәме дакдыңыз?

— Сердар дакдык.

— Адына эе болсун. Бердим дийип бердиги болсун.

— Айданың гелсин.

— Улаг эдиндиңизми? Ат аркасы гутлы болсун, йөргүр болсун газыгында гаррасын.

— Таңры ялкасын, сизе-де шунуң ялы улаг эдинмек несип этсин.

— Мал сойярсыңызмы? Эт яглы болсун.

— Хава, хава, душман аягы баглы болсун.

— Вах-вахей, ол малыңыз харам өләйдими? Баша гелен беланы совсун?

— Айданыңыз болсун.

— Түвелеме, тоя башладыңызмы? Тоюңыз оң болсун, мүбәрек болсун.

— Таңры ялкасын. Сизе-де той этмек несип этсин.

— Огул өердиңизми? Гоңшың гутлы болсун.

— Таңры ялкасын.

— Гыз гөчүрдиңизми? Алны-багты ачык болсун. Гүлүп гидип гүлүп гелсин.

— Белки шейле болсун.

Түркменчиликде яш чага я-да бәбежик арадан чыкса, онуң патасына гелненде чаганың хоссарларына гөвүнлик берип: «Шейле болайдымы», «Өвез оглуны берсин» дийип, ягшы дилег эдилйәр. Эмма улы адам гайдыш боланда болса оңа «Ятан ери ягты болсун.» «Иманы хемра болсун», «Ызы ярасын.» диен ялы дилеглер эдилип, мерхумың хоссарларына гөвүнлик бермек эдеплиликдир. Булардан башга-да.

— Нәсаглайдыңмы? Ахыры гелсин.

— Уградыңызмы? Ёл болсун.

— Ёлуң ак болсун, ёлдашың хак болсун.

— Угур хайыр болсун — диен ялы ягшы ниетлери билмек, олары дегерли еринде уланып билмек эдеплиликдир.

Адам адама мыдама герекдир. Биз бирек-бирексиз хич

хачан оңуп билмерис. Гоңшусыз-голамсыз, бирек-бирекден көмек алмажак болмак пикири онлулык дәлдир. Ол дуйгы адамыны ялнышдыряр. Гой, хеммелериң маңа иши дүшсүн, мениңем хеммелере ишим дүшүп дурсун. Билелешип эдинен ишиң берекети башгадыр.

Ашгабат шәхериндәки бир нахархана нахарланмага бардык. Ёлдашым нахар гетирмегиң угруна чыкды. Мен хем озал сүпүрилип арассаланан столларың бирине гечип нахарың гетирилерине гарашып отурдым. Шол вагт бир гартаңрак аял гоңшы столуң үстүни йыгнашдырмак үчин гелди. Ядан болара чемели. Йүзүнден гар ягып дуран ялыды. Түркменче билйәндир диен умыт билен оңа эдил мәхрибан энеме бакышым ялы бакып салам бердим. «Армавериң» дийип халыны сорадым. Пахырың йүзи ягтылып гитди. Эдип дуран ишини ташлап, элине арасса эсги алмак билен мениң яныма гелди. Саламымы алып, ол хем мениң ягдайымы сорады. Онуң эллери озал хем пәкизе столуң үстүни сүпүрйәрди. Бир мәхре зар зенан экен. Шожагаз хош сөзүм үчин хем пагыш-пәрә болайды. Ичини дөкеси, дердини эгсеси гелйәндиги велин гөзүнден гөрнүп дурды. Бир зада башлайжак ялы хем этди. Нәме үчиндир зат айтмакдан сакланды. Ишдәмизиң ачык болмагыны арзувлап, иши билен болды. Эртесем ирден шол аял троллейбусда ене габат гелди. Көне танышларча саламлашдык.

Хош гылык, хош сөз, эдеплилик хер бир адамда-да хошниетлилиги дөредйәндир. Шейле адамың гөрелдеси яман ниетли адамы пәлинден гайтарарлыдыр.

Шейле адамларың бардыгы үчин хем бу дүнйә шейле гөзел. Бирек-биреге ягшы ниетде, хош арзувда, болалың. Оны өз гөрелдәмиз билен чагаларымызда-да тербиеләлиң.

ТАГАМ ТАЙЯРЛАМАКДА ЭДЕП

— «Табагыңда аш эйле,
Мыхман гөвнүн хош эйле»

(накыл)

Биширилйән тагамың датлы болмагында оңа гошулян затларда-да геп барса бардыр велин, оны тайярлаян кишиниң хем ролы улыдыр. Тагамың датлы нәче ёкумлы болмагы үчин озалы билен тагам тайярламагың эдебини сакламак герек. Бу бабатда сөз ачыланда шу еди саны эдәхеди бержай этмеги маслахат берйәрлер.

1. Тагам тайярламакчы болсак озалы билен ниетиңи пәлиңи дүзет. Ыхласыңы сиңдирмәге чалыш. Халыс йүрекден япыш.
2. Элиң-йүзүң, ийниң-эндамың, үст-башың арасса болсун. Элиңе йүзүңе чалнан ягдан, үстүңе сепинен атырларыңдан бишжек тагама зепер етмесин.
3. Тайярланылжак тагама гошжак өнүмлериң арасса болсун. Өнүмиң ичиндәки мөр-мөжекден, чүйрүк-чарыкдан, даш-кесекден әгә бол. Элиң сапла.
4. Биширилжек тагама гошулжак затлар халаллык билен газанылан затлар болсун. Огурлык, талаңчылык я-да нәразы эдилип алнан өнүмлерден тайярланылан тагамларың ёкумы болмаз.
5. Тайярланылжак тагама гошулжак өнүмлериң мукдарыны билмек герек. Хайсы зады герегинден аз атсаңам, көп атсаңам, гарашян нетижәни бермез.
6. Тагамың тайяр боландыгының я-да болмандыгының чакыны билмек зерур.
7. Тагам эберленде ийжеге чын йүрекден рова гөрүп, «Алың нош болсун» дийип, хош зыбанлы болмагың хем тагамың ишдәмен ийилмегинде улы әхмиети бар. Булардан башга-да кәбир саргытлар:

Дашарда-ожагың бакдырмалы тарапыны селжер.

Одуң түссеси чыкмасын. Якжак одуныңы селжер.

Газаның төверегинде геринме, Асгыржак, үсгүржек болсаң бейлерәк чекил. Ожак башында дилиңе пайыш сөз алма. Эрни чилимли, агзы наслы ве бейлеки биэдеп кишилери тайярланылан тагамың голайына элтме. Ожак, газан текиз отурсын. Тайярлажак тагамына «Мыхман пайыны» гошмагы унутма. Тайяр болан тагамдан илки өзүң дадып гөр. Кепгири, чемчәни газаның гырасына батлы какма. Тагам тайярланыланда герек болан гап-гачларың үстүни ачык гойма. Ёкардан дүшдүш гачмагындан, гапдалдан сиңек гонмагындан, тот-тозандан әгә бол. Чүнки «Ачык габы ит ялар» диен накыл бар. Тагам салнан гаплар бошан бадына олары арассалап гоймак тагама гоюлян сарпадыр, эдеплиликдир.

Чөрек биширилende тамдырың янында әкидилен сувдан бәш гезек пейдаланыляр.

Пәклик сувы — бу тамдыра салнан одуның арасына төтәнден дүшен нәрселериң тамдырың ички диварына урансыны айырмак үчин хемем одуң ховруны песелтмек үчин тамдырың ичине сепилйәр.

Аклык сувы — бу тамдыра елменен чөрегиң йүзүне сепилйәр.
Гызыл сувы — чөрегиң йүзүни гызартмак үчин сепилйәр.
Согап сувы — чөрек тамдырдан чыкан бадына сув исләрмиш» дийип чөрегиң йүзүне сепилйәр.
Бәшинжи сув тамдырда галан көзлери өчүрмек максады билен сепилйәр.
Тамдырың янында уланмак үчин элтилен сувдан хич киме хөдүрленилмейәр, ичилмейәр. Чөрек бишенсоң бедреде галан сувы башга хич зада пейдаланмаярлар. Дүнйәде шехит өтенлериң рухуна багыш эдип, аяк басмажак ерләрэ сепйәрлер.
Илкинжи бишен чөреги дөвмейәрлер. Икинжи бишен чөрекден илки биширйәниң өзи дадып гөрүп, соң башгалара хөдүрлейәрлер.

САЧАК БАШЫНДА ЭДЕП

«Сабырлының сандыгы сап»
(накыл)

Аслыетинде түркменчиликде «Аталар сөзи-акылың гөзи» дийишлери ялы, нахарланмакда-да көнелеримизиң йөрэн ягшы йөрелгелериниден, накылларындан аталар сөзлеринден угур алнып, эдеп талаплары берҗай эдилсе говы болар. «Озалындан, ахырында элиңи юв», «Дуздан улы болма», «Бар окарам, гел окарам эгер барып гелмесең, ики арада дөвүл окарам», «Берекет гоңшы окарададыр», «Озалында элини ювмадык өзүни сыламаз, ахырында элини ювмадык дузуны сыламаз».
Нахар башланмаздан озал элиңи ювсаң, элиңдәки кир-кимириң нахара гошулмазлыгы үчин, нахардан соң элиңи ювсаң, элинде галан нахар ёкы хапа затлар билен гошулмазлыгы үчиндир. Машгаладакыларың эхлиси хем болянча гарашылса, нахар табага гуйлансоң эхли ишлер көр эдилип, нахарланмага агзыбирликде башланса говы. Нахары совадып эндиредип гоймак биэдепликдир. Бизиң түркменчиликде машгала гелин гелйәнчә, машгаладакыларың хеммеси бир сачагың дашына үйшүп, эркек кишилер бир табакда, аял-гызлар бир табакда нахар эдинйәрлер. Машгала гелин геленсоң, аял-гызлар башга сачагың дашына үйшйәрлер. (Бу тәзе гелен гелниң утаньп, нахарыны алынып билмән галмазлыгы үчиндир).

Машгалада нахары үйшүп иймегиң бәхбитли тараплары айдыланда илки билен агзыбирлигиң, бирек-биреге сарпа гоймагың аламатыдыр. Улуларың кичилере гөрелде болмагы хем-де нахарланмагың тертибине улуларың гөзегчилик этмеклери үчин хем шейле эдилсе говудыр. Меселем, чага элини ювман сачагың башына барса, дырнагы өсгүн болса, тертибе чагырмак эдеплиликдир.
Аслында сачагың башында отурмагың нәхили эдеби бар? Аягыңы узадып отурмак, чоммалып отурмак, дик дуран еринде иймек, табагы элиңе алып йөрэп баряркаң нахарланмак биэдепликдир.
Нахар ийленде мүмкингадар үнсүңи башга зада совман азрак геплэп өңе эглибрәк отурып ийилсе, эдеплиликдир. Чемчәни пүре-пүрлэп алма, ондан ашак дамдырмажак бол, табагың үстүне гаты абанма, элиң, тирсегиң табагың башындакы бейлеки, отуранлара пәсгел бермесин, табагы айлама, өз өңүңден ий, нахара жуда небсевүрлик билен гарама, табагың ичиндәкини деӊ-дерман пайлашмагың пикиринде бол. Чөреги диңе агзыңа сыгар ялы улулыкда дөвүп ал, чемчәни табагың даш тарапына сөйәп гой, чемчәни табагың ичине гойберме, агзың затлыка геплесең дүвүнмегиң мүмкин. Агзыңдакыны мәкәм чейне, ювутмага ховлукма. Чейнелмән ютулан аш жана дертдир. «Я гезип, я эзип ий» диен накылы ядыңа сал. «Гезип ий» дийдигиң, аз-аздан көпрәк гезек ийнәй» дийдиги. Нахардан аша көп иймек биэдепликдир хем бетер өзүңе каст этмекдир. Яшулылар: «Үч ерде нахары көпрәк ийсеңем боляр» диййәрлер.
1. Мыхман геленде ол дойянча дойма.
2. Табагың дүйбүнде сәхелчежик нахары гойма.
3. Ораза гүнлери.
Шонда-да өз ягдайыңа серетмели. Нахары каст эдип иймек күлли гүнәдир. Нахардан дойдум дийилмейәр. «Нахардан болдум», «Несип эденден ийип билдик» диймек эдеплиликдир. «Улы башлар, кичи ишләр» диен накыл хем нахарланмак билен багланышыклы дөрэн накылларың биридир.
Түркменчиликде илки улы сачагың башындакы улы адам-хорматланян киши нахара башлаяр, яш кичилериң улулара гарашмагы эдеплиликдир. Гоңшыокара нахары өзүңе гуяңда гуймалы, ийип боланлара гарашмага эдеплиликдир. Гоңшыокара уградылманка, нахардан өй эеси дадып гөрүп, шондан соң иберилйәр. Табагы яламак, табак бошамаянда болса онуң гыраларына сүем бармагыңы айламак эдеплиликдир.

Нахары ийип боланындан соң оны тайярлана, газанан кишә, саңа рова гөрене миннетдарлык билдирмек хош ниетлер этмек хем эдеплиликдир. «Бир доймак-чала баямак» дийишлери ялы, нахардан гаты дойманкан, болдум этмек герек. Мәде нахар ийлип дурка болдум этмек ийлен нахарың чалт сиңмеги үчин, ашгазана аграм дүшмезлик үчин говы боляр. Мыхманчылыкда нахар ийленде эдебиңи сакласаң берекетиң артар, утанмарсың хениз дадып гөрмедик, таныш дәл нахарыңы ненде хасам хәзир болмалы.

ТЫМСАЛ

Узак ерлерден ики тебип доган, түркменлере тебипчилик этмәге гелипдирлер. Бир обаның бәри четинде гавун-гарпыз дүмесини саклап отуран гожадан обаның ягдайыны өңүнден билмек максады билен оңа хабар гатыпдырлар. Салам-хеликден соң олар:

— Агам, бизи таңры мыхманы алармысыңыз — дийипдирлер.

Онда гожа:

— Гелиң, гелиң. Таңры мыхманына гөзүм үстүнде орун бар — дийип олара гара гадыр болупдыр. Гожа олары чатмасына салып чай-сув аладасы билен болупдыр. Мыхманларың өңүнде чай гоянсоң:

— Йигитлер сиз бир кәсе чай ичйәнчәңиз, хол обаң бәри четинде өйүм бар, кемпир тамдыра нан япандыр, өңүңизе гояр ялы йылжак чөрек алып гелейин, айплашмаверин — дийип, мыхманлардан ругсат алып, өйүне гелипдир-де, тамдырдан яңы чыкан чөрекли сачагы гетирип мыхманларың өңүнде гоюпдыр. «Томсуң ыссысында шундан говы зат болмаз» дийип, уллакан гарпызы ики бөлүп, херсиниң өңүнде бир пелесини гоюпдыр.

Ала гүн дүшүп дуран чатманың ичинде көз ялы гарпыз билен йылжак чөрекден ийип билениңи ийип, агзы говшан мыхманлар өзлерине гелип ийәен нанларыны, бошадан пелелерини гөрүп, бири-бирлерине сораглы назарыны дикип, сеңриклерини йыгрыпдырлар. Бу ягдая дүшүш гожа:

— Нәме, йигитлер, ненииңизи көп гөрйәрсиңизми? — Ёк, көп дәлдир, ийиберин бу тагам хич вагт аша салмаз. Гарпыз шонуң ялы ныгматдыр. Ийдигиңче жаныңа хош якар. Йылы нан билен гарпыз, совук нан билен соган ийсең, гарның өлчегини билдирмезек боляр-да дийип, гарпызың ёкумы барада гүррүң берипдир.

Өңлеринде гойлан ныгматдан болдум эдип бирсалым отуранларындан соң мыхманларың улусы дилленипдир:

— Ай, иним, бу обаның ийәни бу ныгмат болса, икимизиң бу оба барып отурасы ишимиз ёк. Себәби бейле ныгмат ийән халк ашгазан ве ич кеселлери билен кеселлемез — дийип, гарпыза улы баха берипдир. Онда кичиси:

— Агам, мунуң чигидини хем ийәрлерми? дийип, гожадан сорапдыр.

— Хава, онда-да мәкәм гайнадып, соң гүйменжелик үчин чигитлейәрлер — дийип, гожа гайнадылан гарпыз чигидини олара хөдүр эдипдир.

Гарпыз чигидинден дадып гөрен мыхманларың кичиси:

Эгер шуны ашгазанларына рова гөрйән болсалар, онда бизе бежерерлик кесел бу обада бардыр — дийипдир. Диймек, чигит чигитлемек, гарын доюрмак дәл-де ашгазана аграм салмак, өзүне кесел кабул этмек экен. Хас бетериде ярпысына ишлемек экен.

Пайхаслы адамлар хер хили ягдай болса-да, өйдәкилере айдылжак белликлери, дуйдурышлары кәйинчлери нахардан соңа гойярлар. Чүнки ишдәни якмак, әт этмек күлли гүнәдир, хем уллакан этмишдир. Нахар ийлип болландан соң, чагалара шу ашакдакы өвүтлери этмек хем, олара өвретмек хем эдеплиликдир.

Наны еке элиң билен дөвме.

Чөреги чеп элиң билен тутуп, саг элиң билен дөв.

Наны сыңрагың билен тутма.

Табагың башында асгыржак, үсгүржек болсаң, бейләне бакып агыз-бурнуңа элиңи тут.

НАХАРЛАНМАКДА ЭДЕП

. Агзыңа чөреги көпден салма!

Агзыңы шапбылдатманрак ийжек бол!

Өңүңде гойлан нахара ат дакмажак бол!

Палавдан соң үч овуртжык сув ичгин.

Нахар эдинйәркәң агзыңа пайыш сөз алма!

Нахара ишдәң болмаса, ишдәңи ачмак үчин, нахардан өң гушаклыгыңдан ёкарыны, дызыңдан ашагыны говужа ювсаң я-да нахардан өң соган билен азажык гуры нан ийсең ишдәң ачылар. Ятар гарна азрак ий!

Нахар ийип отырկан, сачыны дырмалама!

«Нахар башындакы екеже гүнки дава кырк гүнки рыс-

галыңа зепер етирер диен пәхимден угур алып, нахар башында җедел турузма!

«Ач хем болсаң ашык этини иймегин, док хем болсаң топук этини гоймагын» диен накылың манысыны дүшүндир.

НАХАРЛАНМАК ХАКЫНДА ХИНДИ ПӘХИМЛЕРИНДЕН.

Ирки нахарың яры душманыңкы.

Агшамкы нахарың бары душманыңкы.

Гүнорта нахарың душманыңкы хем өзүңки болсун.

Ятар гарна бишен юмуртга ийип ятан кишиниң эртире чыканына, эртирден соң чиг юмуртга ичен кишиниң учмадыгына мен хайран.

ЫРЫМЛАР

Наның ики еринден дөвүлсе халанмаяр. Ики дөвүгиң арасы чөреги ики бөлмек билен бирикдирилйәр. Нахарланыланда нанлы сачагы арка тарапда гоймаярлар. Ятылян җайда сачак бейикде гоюлмаяр. Сачак депеде гөтерилмейәр. Түркменлер түркмен чөрегини пычак билен кесмеги халамаярлар.

Нан: «Мениң йүзүми ода тутуп йылатжак болсалар, озалы билен өз йүзлерини ода тутуп гөрселерди, онда мениң йүзүми ода тутмаздылар» диермиш.

ӨЗ ӨЙҮНДЕ ЭДЕП

Өз өйүмиң гулы мен,
ил ичиниң беги мен

(накыл)

Биссимилла босагадан башласак, босага бизиң түркменчиликде мукаддес гөрүлйән затларың биридир. Босага басмак, босагада отурмак ишигиң ики сөесине элини дирәп я-да сөелере япланып дурмак халанмаян нәрседир. Босагадан диңе ягшы ниетлериң билен әтлемек, гирмек, ягшы ниет билен хем чыкмак эдеплиликдир. Аягыңдан чыкаран аякгабыңы босагадан, гечилжек ерден соварак эдип, җүпләп гой. Бир гезек гейлип «гутлугы» берлен аякгабы дула гечирме, ятанда баш ужунда гойма, эгниңден чыкаран эшиклериңи мүмкингадар тертипләп, режели гой. Эсасан хем зенан машгаланың эшиклери асгычдан асыл-асыл болуп дурса, гелениң гөзүне бигелшик гөрүнйәр. Режелилик үчин асылгы болаянда-да үсти өртүлги болса ягшы. Эркек кишиниң эшиги билен зенан машгаланың эшиги айра ерде гоюлса; гарым гатым болуп дурмаса говы. Өйде ятылан махалы билиңден ашагына гейилйән эшиклери җорап, долак ве җалбар ялы затлары баш ужунда, билиңден ёкарык гейилйән затлары тахя, телпек, яглык ве көйнек ялы затлары аяк ужунда гойма.

Өй гошларыны ерлешдиренинде херсиниң өз ерини тап. Сачак, кендирик, намазлык, куръан ялы машгалада эй гөрүлйән мукаддес затлары гирен агзыңда гойма, дула гечир. Эйләк-бейләк гечиленде үстүне абанылмасын, үстүнден әтленмесин.

Ичерини сырып арассалаҗак боланыңызда дулдан босага тарап сыр. Үйшен хапаны шол бада даш чыкар. Хапаны босагадан ич я-да даш йүзүне үйшүрип гоймак эдеплилигиң аламаты дәл. Ичерини сырып-сүпүрениңизде эмай билен ишле, тозан гөтерилип өйдәки бейлеки затлара сиңмесин. Өйден чыкаран хапаңы я-да кир сувуны өйүңизиң төверегине серпип гойбермек хапысалык болса, көчә дөкмек күлли гүнәдир. Чүнки көче сениңки дәлдир.: Көче улы пирли нәрсе болуп ол хемме кишиниңкидир. Көчә серпен хапаңы гөрүп, көчеден гечип барянларың бири гаргынайса, ярамаз дилег эдәйсе гөни алныңдан чыкар. Ол гаргынҗа совгут ёкдур. Хапаңы көчә дөкүп хемме кишә, улы иле хыянат эдйәндигиңе дүшүн. Өзүңден ула хыянат эдип хезил тапан ёкдур. Элиңден гелсе өз өйүң дениңден гечйән көчәни сырып сүпүр, сувла, арасса сакла. Алкыш эеси боларсың. Чынлакай үнс берип сын этсең кимиң өз-өзүни ненеңси сылаяндыгыны, йүрегиниң, калбының пәклиги онуң өйүниң төверегини саклайшындан билдирип дурандыр. Ягшы адамлар «Адамының әхли зады гөзел болмалыдыр» диен дүшүнҗә эерип азапдан гачмазак болярлар. Ювуп-серен затларыңыз көчеден гечене гөрүнмез ялы, гөрер гөзден соварак ерде сер. Эсасан хем зенан машгала дегишли затларың үсти өртүлги болса ягшы. Бу биринҗиден-ә гүҗенленмезлик үчин, икинҗиденем пәли бозук кишиниң гөвни гитмезлиги үчин говы болар.

Ичерини чыкарып кече-килим, халы ве бейлеки затлары каканыңызда хем эдебиңизи саклаң. Гиңишлик хем текиз асфальт дийип көчеде килим какыҗы болма, өз ишигиңде какаянда-да тозаның гоңша бармасын. Өйүң ичинде ве төверегинде сыйгырмак ,ярым ялаңач гезмек, биэдепликдир.

ТЫМСАЛ

Арада бир аладам чыкып бир таншымыңка бардым. Томсуң гүни икиндин араларды. Өй эеси чагаларыны дашына үйшүрип агшамлык эдинип отуран экен. Шунча чаганың ичинде онуң болуп отурышына назарым дүшүп тисгинип гиденими-де дуймандырын. Оны бир гөз өңүне гетирип гөрүң. Билден ёкарда не көйнек бар, не майка, аягындакы пижама хем дызындан гечирилип чермелги. Семизликден яңа саллаңышып дуран гөвүслер, быкынлар, гөвреден хас өңе айылганч болуп чыкып ятан гыллы гарын, голтугының ашагындакы хем-де ики гөвсүнден ашак узалып гайдып чермеге етип дуран гыл токайлыгына серетмәге эйменерсиң.

Онуң янындакылар нахардан болуп, ишли ишине даргансоңлар, такадасыны тапып мен оңа:

— Төверегиңде бир топар чүл чага барка, етишип отуран үч саны гызың отырка хо-ол бейле янындакы тапчанда тәзе гелиниң сүлмүрәп отырка, өзүңем бу яшыңдакаң бейдип эсиргенжи болуп отурмак сизе услыпмыдыр. «Яъ мугаллым сенем бир зат тапайярсың-ов. Өз өйүмде бери язылып яйнап отурайында, шейдәймесең ыссы хем ярып баряр хов» — дирды япланып ятан еринде иймегиңе-де ыссы гүнәкәрми? — диесим гелди. Эмма бир болгусызыны атып, талтаклаймагындан этияч эдип дымдым. Мунуң ялы кишиден хер зат чыкар. Шейле-де болса ягшы гөрелде гөркезилмән, биэдеп өсжек чагалара хайпым гелди.

Шу тымсалы шу ерде гетирмегимиң эсасы себәби өзүни бейле халда алып бармаклыгың биэдепликдигине онуң чагалары бери дүшүнсинлер диен ниет болды. Өйде эл чарпмак, йүзин ятып, аякларыны сыртыңа чекип ятмаклык, чоммалып отурмаклык хем бизиң түркменчиликде халанмаян нәрселердир. Ягдайыны тапсаң бир элиңи ере дирәп, ики элиң билен дызыңы гужаклап, эллериң аясыны маңлайыңа гоюп отурма.

ЫРЫМЛАР

«Ырсгал дөвлетли босага болсун» дийлип тәзе гурлан өйүң жайың босагасына демир пул чүйлейәрлер. Шол пулы чүйләне эден ягшы ниети үчин халат япыляр.

Йүреклеринде ягшы ниети арзувлап, гелен гыпынчсыз гелсин дийип, мүмкингадар дервезәни ачып гойярлар я-да килдини илдирмән гойярлар.

Жүпленип гоюлан аякгаплары босага тарап бакдырып гоймаярлар. Себәби ир махаллар шол гапыдан гелен кишиниң инди гайдып гелмезлигини ислеселер оны-да йүзүне айдып билмеселер онуң ковшүни жүплэп босага бакдырып гояр экенлер. «Пыланы пылан кесиң өңүнде ковшүни жүплэп гояйыпдыр» — диен сөзи «ковупдыр» диен сөзе дерек уланылмагы хем шондан гелип чыкан болса герек.

ЯС ЕРИНДЕ ЭДЕП

«Өли аятдан доймаз,
дири хеззетден».

(накыл)

Бу темада гүррүң эдилжек болса диңлейжиниң яш айратынлыкларыны гөз өңүнде тутмак герек. Мен бу язгыны улы адамларың дыкгатына хөдүрлейәндигим үчин шейлерәк язып беян этмеги макул билдим.

Яс еринде өзүңи алып бармак

Яс еринде эдеби сакламак барада язылмадык канунлар, дүзгүнлер бар. Ол Түркменистанымызың хер күнжегинде **бир** хилирәк уланыляр ве несилден несле гечирилип гелинйәр. Шоларың хеммесиниң хем аңырсында ёгалан кишә ве онуң хоссарларына хормат, сылаг бар. Шонуң үчин-де «Хер молла өз биленини өвредер» диен накылдан угур алып, акыл сатмакдан я-да пылан зат пылан хили болаймалы диймекден сакланярын.

Бизиң түркменчиликде «Ким гарып, өлен гарып» диен накыл бар. Гарып кишә болса хер бир адам ысы болан адамын хайпы гелйәр. Небси агыряр. Элинден гелениңден көмек эдеси гелйәр. «Пылан кес пыланы болайыпдыр» диен сеси эшиден хеммелериң йүзи шолара тарапдыр. Адам бары хызмата гайым болуп сөм-саяк дик дурандырлар. Бу түркмениң ганына орнан говы гылыкларының биридир. Хеммелериң күйүнде мерхум хакында ойланмалар, онуң хоссарларының башына дүшен гайгы-хасраты бөлүшмек, олара гөвүнлик бермек, кын гүнүне хемаят этмек, дуйгудашлык билдирмек хем эдепдир, хем адамкәрчиликдир. Шу ерде оглан лыкда гулагымызда галан бәш гүн барада айдып гечеең ерликли болар өйдйәрин.

1. Кимдир бириниң арадан чыкандыгы барада шум хаба

ТЫМСАЛ

Арада бир аладам чыкып бир таншымыңка бардым. Томсуң гүни икиндин араларды. Өй эеси чагаларыны дашына үйшүрип агшамлык эдинип отуран экен. Шунча чаганың ичинде онуң болуп отурышына назарым дүшүп тисгинип гиденими-де дуймандырын. Оны бир гөз өңүне гетирип гөрүң. Билден ёкарда не көйнек бар, не майка, аягындакы пижама хем дызындан гечирилип чермелги. Семизликден яна салланышып дуран гөвүслер, быкынлар, гөвреден хас өңе айылганч болуп чыкып ятан гыллы гарын, голтугының ашагындакы хем-де ики гөвсүнден ашак узалып гайдып чермеге етип дуран гыл токайлыгына серетмэге эйменерсиң.

Онуң янындакылар нахардан болуп, ишли ишине даргансонлар, такадасыны тапып мен оңа:

— Төверегиңде бир топар чүл чага барка, етишип отуран үч саны гызың отырка хо-ол бейле янындакы тапчанда тәзе гелиниң сүлмүрәп отырка, өзүңем бу яшыңдакаң бейдип эсиргенжи болуп отурмак сизе услыпмыдыр. «Яъ мугаллым сенем бир зат тапайярсың-ов. Өз өйүмде бери языльп яйнап отурайында, шейдэймесең ыссы хем ярып баряр хов» — диййип кемим бардыр хем өйденок. Мен оңа ене: — Ери, нахары япланып ятан еринде иймегиңе-де ыссы гүнәкәрми? — диесим гелди. Эмма бир болгусызыны атып, талтаклаймагындан этияч эдип дымдым. Мунуң ялы кишиден хер зат чыкар. Шейле-де болса ягшы гөрелде гөркезилмән, биэдеп өсжек чагалара хайпым гелди.

Шу тымсалы шу ерде гетирмегимиң эсасы себәби өзүни бейле халда алып бармаклыгың биэдепликдигине онуң чагалары бери дүшүнсинлер диен ниет болды. Өйде эл чарпмак, йүзин ятып, аякларыңы сыртыңа чекип ятмаклык, чоммалып отурмаклык хем бизиң түркменчиликде халанмаян нәрселердир. Ягдайыны тапсаң бир элиңи ере дирәп, ики элиң билен дызыңы гужаклап, эллериң аясыны маңлайыңа гоюп отурма.

ЫРЫМЛАР

«Ырсгал дөвлетли босага болсун» дийлип тәзе гурлан өйүң жайың босагасына демир пул чүйлейәрлер. Шол пулы чүйлэне эден ягшы ниети үчин халат япыляр.

Йүреклеринде ягшы ниети арзувлап, гелен гыпынчсыз гелсин дийип, мүмкингадар дервезәни ачып гойярлар я-да килдини илдирмән гойярлар.

Жүпленип гоюлан аякгаплары босага тарап бакдырып гоймаярлар. Себәби ир махаллар шол гапыдан гелен кишиниң инди гайдып гелмезлигини ислеселер оны-да йүзүне айдып билмеселер онуң көвшүни жүпләп босага бакдырып гояр экенлер. «Пыланы пылан кесиң өңүнде көвшүни жүпләп гояйыпдыр» — диен сөзи «ковупдыр» диен сөзе дерек уланылмагы хем шондан гелип чыкан болса герек.

ЯС ЕРИНДЕ ЭДЕП

«Өли аятдан доймаз,
дири хеззетден».

(накыл)

Бу темада гүррүң эдилжек болса диңлейжиниң яш айратынлыкларыны гөз өңүнде тутмак герек. Мен бу язгыны улы адамларың дыкгатына хөдүрлейәндигим үчин шейлерәк язып беян этмеги макул билдим.

Яс еринде өзүңи алып бармак

Яс еринде эдеби сакламак барада языльмадык канунлар, дүзгүнлер бар. Ол Түркменистанымызың хер күнжегинде **бир** хилирәк уланыляр ве несилден несле гечирилип гелинйәр. Шоларың хеммесиниң хем аңырсында ёгалан кишә ве онуң хоссарларына хормат, сылаг бар. Шонуң үчин-де «Хер молла өз биленини өвредер» диен накылдан угур алып, акыл сатмакдан я-да пылан зат пылан хили болаймалы диймекден сакланярын.

Бизиң түркменчиликде «Ким гарып, өлен гарып» диен накыл бар. Гарып кишә болса хер бир адам ысы болан адамың хайпы гелйәр. Небси агыряр. Элинден гелениңден көмек эдеси гелйәр. «Пылан кес пыланы болайындыр» диен сеси эшиден хеммелериң йүзи шолара тарапдыр. Адам бары хызмата гайым болуп сөм-саяк дик дурандырлар. Бу түркмениң ганына орнан говы гылыкларының биридир. Хеммелериң күйүнде мерхум хакында ойланмалар, онуң хоссарларының башына дүшен гайгы-хасраты бөлүшмек, олара гөвүнлик бермек, кын гүнүне хемаят этмек, дуйгудашлык билдирмек хем эдепдир, хем адамкәрчиликдир. Шу ерде огланлыкда гулагымызда галан бәш гүн барада айдып гечсек ерликли болар өйдйәрин.

1. Кимдир бириниң арадан чыкандыгы барада шум хаба-

ры эшиден киши еди ят хем болса шол гүн шол меркумың хатырасыны саклап яс тутмалыдыр.

2. Мерхумың үчи гечйәнчә, онуң яшан обасы яс тутмалыдыр.

3. Едиси гечениинден соң, дашкы, дашгынрак гарындашлары ясдан чыкярлар.

4. Мерхумың кыркы гечйәнчә, онуң якын гарындашлары яс тутуп гезйәрлер.

5. Арадан чыкан бендәниң чыкан өйи бир йыллап яс тутуп гезйәр.

Түркменлер аглаба бир йыллап шол өйде той тутмазак болярлар. «Әр өлди, хатын талак» диен накыл бар хем болса, түркмен зенанларына әр ожагыны саклап отурмак махсус. Хатда «Өлениң ызында өлүп болярмы?», «Мен яшлыгымдан улудан утулдым» дийип өрүп-өснемеги умыт эдйән зенанлар гозганмакчы болаянда-да, она докуз ай, докуз гүн гечмесе, ника гыймаярлар. Бу шол зенаның хамыла дәлдигине гөз етирмек үчин шейдйәрлер.

«Өлүсини сылан бай болар, дирисини сылан бег болар» диен пәхимден угур алып, онуң яс гүнлеринде ол ере голуң чермелги, сының гушагыңа гысдырып бармак гелшикли дәл. Бейле херекетлер хыжувлылыгың аламаты. Үнсүни чекижи ялпылдавук эгин-башлы, башы ачык ягдайда бармак хем эдеплилик дәлдир. «Эркек оглан сеси ёгналянча дийлиши ялы, кичи яшлы чагалар яс ериндеи дашрак болса говы. Яш чагалара мерхумың йүзүниң гөркезилмегини хем унамаярын. Себәби шу пурсат яш чаганың калбындан узак вагтлап чыкмазак боляр. Горкмагы, тисгинмеги себәпли, соңсонлар гижелер ятып билмезлиги мүмкин. Горкмакдан галан кеселиң деп болмасының өрән четиндигини яда салмак герек.

Яш чагалара шу затлары айдып дүшүндирсең хем боляр. Яс еринде аз гепле, гаты геплеме, гүлме, яс еринде сыкылык атмак я-да шол затлары диңлемек биэдепликдир.

Ёгалан бендәниң калбына салан ярасы битмәнкә, той еринде, шатлык-шагаланлы ерде гөрнүп йөрмек хем мерхумуң хоссарларына айыпдыр дийип дүшүндирмек герек. Ери геленде айтсак, ювусгалыкда мерхум ювландакы сув дөкүлен гум ве эсгилериң гөмлен еринде, мазарыстанлыкда чагаларың ойнамалы дәлдиги, мал бакмалы дәлдиги барада-да айдып дүшүндирмек герек.

Яс еринде гелен адам аят оканындан соң, олара чай дәлде нахар әберилйәр. Дуздан дадып дегсин эдиленден төвир

гайдырылып чай әберилйәр. Пата гелен адамлар гайтжак боланларында «Ятан ери ягты болсун», «Иман байлыгыны берсин» диен ялы ягшы ниетлер этселер говы болар.

Обасында кимдир бириниң едиси гечмәнкә тоя башлап, айдым-саз яңландырып, ил үйшүрмек, мениң пикиримче, габахат иш. Себәби тоя гаррама ёк, онуң сәхедини аңыррак сүйшүрип боляр ахбетин.

БИР ТЫМСАЛ

Обада бир гартаңрак яшулы дүнйәден өтүпдир. Илиң-гүнүң ягшысына яманына ярап йөрен, өз бәхбидинден илиң бәхбидини илери тутуп, яшлыгында өмрүни иле хызмат эдип гечирен ол адамың хатырасы белент тутулыпдыр. Мәреке өрән кән болды. Мерхумың едиси гүни хем гүн өйләсаныберенде ики адам гелип, дашарда язылан дүшегиң четинде пейда болды. Аят-төвир эдиленден соң, олар «этегиндәки дашыны» дөкдүлер.

«Хава, адамлар биз хеммесине дүшүнйәрис, сизем бизе дүшүнерсиңиз дийип гелдик — дийип, сыпайчылык билен гүррүңе башладылар.

— Яшлар боюнларыны буршуп «Зок-зок болмаса эден тоюң герек дәл» дийшип дурлар. Гепимизи дүшүндирип билмедик. Эгер гаршы болмасаңыз тойы башламага ругсат сорап гелдик — дийип, тойда тележкачы багшылары айтдырмага ругсат сорап, ер дырмашып отырлар.

Мен олары танаярдым, йөне бейле-бейле затлар чыкар өйтмейәрдим. Мерхум якыным боланынданмы я-да олара болан ынамымың мени алданынданмы, гараз, олар мениң гөзүме шейле бир йигренжи гөрүнди. Хатда оны язып беян эдер ялы хем дәл. Гөр, нәхили песлик, гөр нәхили мерхума хормат гоймазлык. Оларың шол болуп отурышлары хенизем гөз өңүмден гиденок. «Гөни гелен кейигиң ики гөзүнден башга айбы ёк» дийишлери ялы, олар билен деңболмадык. Йөне бу ягдайы отуранларам халамады. Яшулуларымызың бири:

— Ай, нәме бу затларың хеммеси Алланың, ишидир-дә. Той хем, яс хем биле гелйән зат. Башлан болсаңыз, шонсузам болмаян болса, боляныны эдибериң — дийип, сыпайчылык этди.

Олар гиденсоң хер ким бир зат дийди:

«Бәш-үч гүн сәхедини аңыррак сүйшүрәймели экен-дә»

диенем болды. Гахарына бәс гелип билмедигиң бири «Ит алнына гелен, гурт алнына-да гелер» дийсе, ене бири «Касас кыямата галмаз» дийипдирлер. Ир-у-гич гөркезенини гөрер эншалла» дийип ызыны етирди.

Мениң пикиримче, шейле адамлара сыпайычылык этмели дәл-де, улы-улы мәрекелерде шунуң ялы херекетлери берк язгарып, индикиде гайталамаз ялы этмек герек. Чүнки «йүз гөрен женнет гөрмез» дийипдирлер.

«Ил агзы-керамат» дийишлери ялы, той эден адам дүнйәден гайданда, эдил дулдегшир гоңшусы хем той эдип багшы айтдырыпдыр. Шол гүнүң эртеси оба адамлары үйшүп йыгнак эдип, шейле затлары кадалашдырмак барада белли-күлли карара гелипдирлер. Иш битирипдирлер. Мүң керем берекелла болсун шол адамлара.

«Өлүсини сыламадык дирисини сыламаз» дийлени. Сыланышык ёк еринде, бирек-биреге хорматың ёк еринде берекет дурмаз. Яс еринде эдебини сакламак барада айдылмалы затлары санап гутарардан кән. Ене-де бир ажы, йөне айдың хакыкаты боюн алмагымыз герек. Дүнйәден өтениң нәхили ягдайда өлендиги билен багланышыклы эшиден затларым барада айтмакчы.

Педерине, ата-энесине эл гөтеренде, Ватанына дөнүклик эденде, Әрине бивепалык эденде, Зорлук билен зына эденде, өз жанына каст эденде, серхошлукда, эгни ясгынжаң донлука өлен кишилер түркменчиликде халанмаярлар.

ЫРЫМЛАР:

Мерхум өйден чыкарыланда, жәч дөвйәрлер. Гөлегчилер пилиниң йүзүни ёкарык эдип ятырып гойярлар. Яс еринде чөрек узадыланда тәк бөлек дөвүп аляряр. Яс еринден чыкып, илки өз өйүне барман, өзгәниң өйүне бармаярлар.

Якын-ядың, хоссарың бу дүнйәден гайдыш болан гүни өзүңи нәхили алып бармалы? Бу барада гүррүң этмек шу гүнки гүн жуда зерур. Себәби хәзирки яшлар жуда аз билйәрлер. Хатда яшы эллә сер уран адамларың хем онайсыз ягдая дүшүп дуранларыны гөрүп мен-ә хайыгайдым. Арада бир мусулманчылыкдан, түркменчиликден соватлы бириниң өйүнде отыркак бири гелип: Өзүңиз барып бир зат эдәймесеңиз нәме эдип нәме гоярымызы билйән дәлдирис — дийип бойнуны буруп отыр. Ел угрунда биз оңа: Илиң-гүнүң ясына-патасына гатнашып гөрмек герек — дийсек, онда ол: Мен

шонуң ялы ере боламок йүрегим эрәп-акып барар — дийип жогап берйәр.

Вах, иним онуң ялы ере хөвес эдйән бармы, хайыр-сахават дийменинде-де, иң болманда, өз гара гүнүң үчин өзгәниң яс гүнүне гатнашмагың герек экен — диенимизде ол өзүниң ялңышандыгыны бойнуна алды ве индикиде бейле хатаны гайталамажагына әхт этди.

Озалы билен мерхумың хас ынжалыклы ятмагынын аладасыны этмек герек. Соң оңа гарынжа, сиңек ве бейлеки ыса-кока гелйән мөр-мөжеклерден әгә болмалы. Жеседин үйтгемезлигиниң аладасыны этмели. Ичериниң ховасының тәзеленмеги үчин пенжирәни ачык гоюп, өлүниң яныны адамсыз гоймак догры дәл. Илки голай-голтумыны соң узакдакы хоссарларыны хабардар этмегиң аладасыны этмек герек. Мерхумың янында агламак, сес этмек, гаты геплемек болмаяр. Чүнки, жан, жесет, рух барадакы ылым билен мешгулланян адамларың айтмагына гөрә «Жан жесетден чыкандан соң бирбада ондан дашлашмаяр. Төверегинде болян затларын хеммесини дуйяр». Шонуң үчин хем онуң голайында бишейкел херекет оны ынжытмаклыкдыр.

Аслыетинде башыңа кын гүн дүшенде өзүңи йитирмезлик, мүмкингадар гөвнүңи гиң тутмак, өзүңе эрк этмеги башармак мертлигиң аламаты. Оңа иң соңкы хызматыны эдйәндигиңи ядыңа сал. Хызмат-харажатыны гайгырма. Мерхумың иң якын хоссарларының жемленерине гараш, гүн өйлә санандан соң арадан чыкан болса оны шол гиже мыхман ал! Йөне бизиң түркменчиликде «Үч зада ховлук — мерхумыңы угратмага, бергиңи бермәге, етишен гызыңы дурмуша чыкармага, хаял-ягаллыга салма» — диен геп бардыгыны унутма!

Билкастлайындыгына жуда гөзүң етмесе болан иши адамдан гөрме, кысматдан гөр. Тоба эт. Бетеринден бетериниң бардыгыны ядыңа сал!

«Ювга» гирйән кишиниң эли арасса, ини арасса, йүреги пәк дилине сак киши болмалыдыгыны унутма! «Жыназа» сөзүниң манысы «Дилег» диймекдир. Мерхум жыназа окалып, оңа о дүнйәсиниң абат болмагының дилеги эдилйәркә дик дурмак, мерхума иман дилемек эдеплиликдир.

Кын гүнүнде — яс гүнүнде дердини пайлашмага, голдав бермәге геленлере миннетдарлык билдир. Таңрыялкасын, тоюңызда гайтсын! — дий.

Бу тема боюнча билмели затларың галанларыны өзгеле-

рың яс гүнлерине гатнашып өвренмеклигиңизи маслахат берйәрин.

АХЛАК ПӘКЛИГИ БАРАДА

Ахлак диен сөзүң дүйп манысы ызарлананда «Хулук» диен арап сөзи болуп, «Хулук» — «гылык», «хәсиет» диен маныны берйәр. Ахлак пәклиги өрән көп зады өз ичине аляр. Ине, пәк ахлаклы болмак үчин шу еди нәрсе вели жуда зерур.

1. Ынам эдйән ишиң догрулыгына болан ынанжың халыс йүрекден болсун.

2. Халаллык — говы гылыгы диңе халаллык билен өзүңде жемләп болляндыр.

3. Мертлик — говы гылыклы болмак үчин хөкман мертлик герек.

4. Арассалык — бу сөз өз-өзүнден дүшнүкли болса герек.

5. Гөрелде — өзгелере ягшы гөрелде болуп билмек ахлагыңы бир гез өсдүрйән нәрседир.

6. Ыхлас — чын ыхласың болмаса мензиле етип билмерсиң.

7. Вепадарлык — тутан ёлуңа, алып барян ишиңе вепа бермесең, ол хем саңа сапа бермез.

ЭГЕР АХЛАГЫ ПӘК КИШИ БОЛАСЫҢ ГЕЛСЕ

1. Сөзлән сөзүң догры хем дүрс болсун.

2. Ниет-пәлиң дүзүв болсун.

3. Доңбагырлык саңа гелишмез.

4. Хеммелере хемаят эденден бол.

5. Хеммелере деӊ гөз билен гара. «Йүз гөрүп гапырга сырма».

6. Хакыңа жүр болгун.

7. Хошгылав якымлы болгун. Говы гылыгын «кичи дилден» бәрде болмасын. Өзүңи гөркезжек болма. «Ил-илиң айнасы» диен сөз бардыр. Аслында түркмен халкы харпыгың ичинден чәҗи сайлап билйән халкдыр.

Мен саңа бир ровайаты гүррүң берейин.

Гадым заманларда бир патыша өз гөвүн диен адамларыны янына алып гөвүн ачмак үчин ава-шикара чыкыпдыр. Ав ышгына дүшүп, келлеси гөчен патыша бир кейигиң ызындан ковалапдыр. Патыша кейигиң ызындан етиберенде онуң аты

бүдрәп, атдан йыкылыпдыр ве патышаның саг аягының балдырына бармак бойы тикен чүмүпдир. Нөкерлер ол тикени айыржак болуп нәче жан этселер-де болмандыр.

Ша галасына гелип:

— Ким-де ким шу тикеними агыртман алып билсе: улы байрак бержек — дийип, жар чекдирипдир.

Раятындакы эхли тебиплериң эден эмлери хем нетижесиз болупдыр. Гүн-гүнден бетерлейән дердинден авунып отуран патыша өз раятындакы бир акылдар кишиден дердиниң чәресини сорапдыр.

Патышаның аягына чүмен тикени гөрен акылдар:

— Эй, патышахы әлем, бу тикен хапа итиң похуна деген чөп экен, оны сизиң тениңизден чыкармак аңсат дүшмез. Муңа диңе екеже ёл бар. Ол хем шол тикениң үстүнден иң пәкизе зенан машгаланың үч гезек әтлемеги герек. Эгер-де ол зенан машгала хакыкатданам пәкизе болса тикениң өз-өзи йүзе чыкар. Эмма ол зенан пәкизе дәл болса, дердиңиз өңкүденем бетерләр, азары артар — дийипдир.

— Кимде-ким шу тикени йүзе чыкарып билсе уллакан байрак гарашяр, эгер-де кимде ким ызына бетерледәйсе вели, оңа өлүм гарашяр — дийип, айданда бирбада шунча аялың ичинде бу ише төвекгелчилик эден аял болмандыр.

Патыша муңа гахарланып:

— Шу улы патышалыгымда екежеде ахлагы пәк, арасса аял ёк болса, сизиң барыңызы гылычдан гечирмек герек — дийип газаплананда: «—Патышахы әлем, бир дамжа ганымы өтсеңиз мен сынаншып гөрейин — дийип, бир дул аял еринден турупдыр.

Өңе узадылан аягың үстүнден эдеп билен үч гезек әтлән аял гөзүниң гөренине ынанмандыр. Гудрат билен тикен йүзе чыкайыпдыр.

Дерди деп болуп, жаны арам тапан патыша бержек байрагыны элине алып дуршуна:

— Жан уям, жигер доганым, саңа мениң бир сорагым бар. Эгер-де сен шол сорага гөвне макул жогап берсең байрагың ики эссе болар — дийипдир. Гелин:

— Сорайын, сорайың — дийип, эдеп билен тагзым эдипдир.

— Сорасам сиз биринжи гезек әтләниңизде агырым артды икинжи үчүнжи гезек әтләниңизде болса ынжалдым. Мунуң сыры нәмедир? дийипдир.

— Биринжи гезек әтләнимде ынҗамагыңызың себәби, мен

хениз улыгыз яшымдакам обамыздан бир герчек йигиди гөрүп «Дурмуша чыканыңа гөрә шунуң ялы йигиде дурмуша чыкайсаң» дийип, ичимден екеже гезек гөвүн йүвүрдипдим. Ол шонуң үчиндир.

Икинжи гезек ынжаманыңызың себәби, дурмуша чыканымдан соң шол йигитден өзге йигиде габагы галдырмандым.

Үчүнжи гезек ынжаманыңызың себәби болса шунча йылың дулы болсам-да екеже эркек гөбеклиниң йүзүне серетмәндим — дийип жогап берипдир.

Бу сөзи эшиден патыша онуң байрагыны ики эссе эдип говшурыпдыр ве өзүне кыяматлык доган эдинипдир.

Роваятың манысы: арасса ахлагың гүйчли еринде ярамазногсанлыкларың мазасы болмаз. Берекет кувват пәкизеликде, халаллыкдадыр.

ХАЛАЛЛЫК ВЕ ХАРАМЛЫК БАРАДА

Халаллык ве харамлык барада гүррүңе башламаздан өзал, 1992-нжи йылда Түркменистан языжылар бирлешигиниң янындакы «Рух» дөредижилик өнүмчилик бирлешигиниң көпчүлигине хөдүрлән «Шеригат буйрукларының топлумы» диен китабы гайта-гайта окап чыкмагы маслахат берйәрин.

Аслыетинде халал билен харамы селжерип, оларың арасындакы серхеди айдыңлашдырып билмегиң өзи-де эдепдендир.

Халаллык диймек, нието-пәлиңи оңатлыга дикен адамлар тарапындан уналан эдәхетлер болуп, харамылык болса «догры дәл», «этмели дәл» затлар диймекдир.

Рысгалыңа, дөвлетиңе, малыңа-башыңа, эден ишиңе берекет иселесең халал болгун. Харам задың бар еринде берекет дурмаз. Бир газан сүйди екеже дамжа гара ягың оны уланмага ярамсыз эдйәндигини хакыдаңа гетир. Бирбада, дашындан гөрәймәге, парахорларың, огурларың, сүйтхорларың задының көпелип, яшайшының бейлеки адамларың яшайшындан говы болуп гөрүнйән пурсатлары-да бардыр. Эмма, бейле дәлдир. Харамлыгың дүйби чүйрүкдир. Бейле кишиниң иши гайданда дик башашак гайдып, соң ызыны тапмаз ялы болярндыгыны иң адыл суд болан дурмуш гөркезе-гөркезе гелйәр.

Халаллык билен ишленен дөвлет сарсмаздыр. Халал рысгал, халал дөвлет, халал чөрек ёкумлыдыр, берекетлидир. Онуң жанына шыпасы башгадыр. Халал адамлар ятанда аркайын ятып, яшанларында манылы яшап, отуранларында ынжалыклы отуряндырлар. Диңе халалхон кишилер адамларың гөзлерине догры середип билйәндирлер.

БИР ГЕЗЕК

Мейдан товшанының өдүни дерманлык уланмак максады билен бир авчы таньшымдан екеже товшан сатын алдым. Шол товшаның өдүни дерманлык уланып, этинден нахар биширен гүнүмиз төтәнден шол авчы таньшым бизе мыхманчылыга гелди. Элбетде, оны несибеси гетирендир. Нахардан соң чай башында гүррүңиң темасы авчулык хакында гиденсоң, өзүмем эдеп мугаллымы боламсоң оңа:

— Авлан авыңы халаллап бери авлаяңмы — дийип сораг бердим, онда ол:

— Элбетде, халаллаян — дийди.

— Нәдип?

Ок дегип йыкылан бадына дамагыны чаляръын — дийип, башга-да бу бабатда эдйән ишлери барада гүррүң берди. Гүррүңдешим айтжагыны айдып, агзы говшансоң мен оңа:

— Эйсем, ав этини сатмак догрумыдыр? — дийдим.

— Элбетде, догры. Чүнки мен онуң ызында селпәп, азап чекйән. Улагым билен бензин якян, петде-петде пул берип ок-яраг алян, авчулык салгыдыны төлейән, нәме эйсем ав этини сатмак догры дәлмидир? — дийип, гаршылыклы сораг берди.

— Догры дәл, дост, догры дәл — дийип оңа халаллык ве харамлык барада билйәнлеримден гүррүң бердим.

Элбетде, өзүниң кадасы-кануны билен азда-кәнде ав авламак болар. Машгалаңа хуруш хөкмүнде пейдаланмак үчин я-да дерманлык үчин ав авламак гадаган дийип билжек дәл. Пишәң авчулык болуп, авуң оңан махалы етим-есире, оңар-онмаза, ярым гезек дост яра-да совгат берәймек айып дәл. Йөне оны сатып, экленч этмек велин болмаяр. Себәби ол жанаварлар диңе сениңки дәл. Ол улы илиңки, хемме кишиңкидир. Эгер-де ол жанаварларың өрүп-өснемеги үчин аладаланян болсаң, эседип, эклейән болсаң, гышда-гайда олара хемаят эдйән болсаң, онда башга геп. Онсоң хем келләң гызып, екеже артык өлдүрмек хем адамларың хем тебигатың өңүнде улы гүнә этдигиңдир. Шуны билип гойгун. Мен саңа бир роваяты гүррүң берейин.

Гадым заманларда бир кишиниң эндамына яра чыкыпдыр. Ёлуган дердинден сапланҗак болуп эден ишлеринден пейда тапмадык ол киши бир өкде тебибиң янына барып ягдайыны мәлим эдипдир. Шонда тебип она: «Сениң бу дердинден гутулмак үчин екеже эм бар. Ол хем дүнйәде иң харам затдан иймекдир» дийипдир. Дердиниң эми тапылан ол киши харамдыр өйдүлен затларының хеммесинден ийип гөрүпдир. дерманлык гөзләп кән гезипдир. Итиң этинем ве башгалар. Пейда тапмандыр. Гүнлериң бир гүни ол киши көче билен гелйәркә бир чөрек биширип дуран гелин она чөрек хөдүр эдипдир.

Депесинден дабанына ченли безеленден овадан гелниң чөрегинден дадан бадына онуң эндамындакы яралар гутулыберипдир. Гудрат гөрен ол киши:

— Өрән тагамлы чөрек биширйән экениңиз, кын гөрмәң-де ене бир дөвүм чөрек бериң-дә — дийипдир. Гөзлерини ойнакладып, мүң нәз-керешме билен берлен соңкы дөвүм чөреги голтугына салып хәлки тебибиң янына гелипдир.

— Сен «харам зат иййсең дердинден сапланарсың» дийип, маңа ийдирмедик задың галмады, хичисинден пейда тапмадым. Эмма шу чөрекден дадан бадыма дердимден сапланайдым — дийип тебипден кинели гүрләпдир. Онда тебип:

— Ханы шол чөреги менем бир гөрейин — дийип, онуң голтугындакы чөреги алыпдыр-да ики эли билен мәкәм гысыпдыр вели мәжүм болан чөрекден ган дамыберипдир.

— Гөрйәнми? Ине, шундан бетер харам зат болуп билмез — дийипдир. Соң идәп-сорап гөрүлсе шол чөрек биширип дуран зенан бир зандыяман сүйтхор харамының ойнашы болуп чыкыпдыр.

ЕНЕ-ДЕ БИР ХЕКАЯТ

Ир махаллар бир азапхон киши данышмент акылдарың янына барыпдыр-да:

— Мен шунча азап чекип, гөрги яманыны гөрүп, серимсал болуп йөрсем-де гүнүми гөрүп билемок, бу нәме үчин бейлекә? — дийип сораг берипдир. Онуң мешгулланян кәрини аныклап, сөзүни үнс билен диңлән акылдарың жогабы нагт болупдыр.

— Кәриң желлаплык болса, ил-гүнүң арзанҗак алҗак болуп дуран задының өңүни баглап, арзан алып гыммат сатмакдыр-да. Шейле дәлми?

— Шейле өз-ә, адам нәденде нә боларка дийип, хер хайсыны эдип гөрйәр-дә диенде акылдар:

— Кәриң шол болса өмүрбойы бириң ики болмаз. Ол бир харамхорлук ахыры. Харамхорлукдан эл чекип, пәлиңи дүзвләп, халал зәхметиңе яшаҗак болуп гөр, шонда экленип билмесең, гел мениң яныма, сениң экленмегиңи өз бойнума алайын — дийипуградып гойберипдир. Роваятда айдылышына гөрә соң ол киши акылдарың янына экленип билемок дийип бармалы болмандыр — дийип сөзүми сонланымда авчы таншым мени үнсли диңләп отуршына сөзлериме макуллайжы эхенде башыны атды. Хава, даналара уймагың өзи-де эдепдир.

Халаллык барада ягшыдан-ягшы роваятлар башга-да көп, олары топлап, тимарлап ене-де халкың өзүне бермеги өз боржум хасап эдип, ашакдакы дөрт сетир билен сөзүми жемлемекчи.

Чек элиңи харамдан
Узат халала сары
Халаллыкда берекет
Харам довзахың нары.

ГАРРЫЛЫГА ВЕ МАЙЫПЛЫГА ГАРАШЫК ЭТМЕК БАРАДА

«Гең гөрениң алнына»

(накыл)

1. Гаррылык барада сөхбет эдилжек болса, озалы билен адам өмрүниң еди дөври барада ятламагымыз герек.

1. Чагалык — 1 яшдан 13 яша ченли болуп, хич задың аладасыны этмән гайгысыз-гамсыз гечирйән иң багтлы дөври.

2. Җахыллык — 13 яшдан 25 яша ченли болуп бу дөврде адам организминиң хемме тараплайын иң чалт өсйән, дамарларындакы ганың «ат салян», йүреклерде жошгуның хем хыжувың мөвч урян дөврүдир.

3. Йигитлик — 25 яшдан 37 яша ченли болуп, бу дөвр адамының эсасан несил өндүрип, өрүп өсйән дөврүдир.

4. Орта яш — 37 яшдан 49 яша ченли болуп, адам өз яшлыгында эден хаталарына өкүнип говулыга тарап сер салян дөврүдир.

5. Гартаңлык — 49 яшдан 62 яша ченли болуп, ягшы иш-

лери амал этмекде иң нетижели ишлери эдйән деврудир.

6. Аксакаллык — 61 яшдан 73 яша ченли болуп, ил бәхбитли ишлере баш болян, ягшы герелде болуп гезйән девүрдир.

7. Гаррылык — 73 яшдан 85 яша ченли ве ондан соңкы девүр болуп, адам өмрүниң көнелип, гөзлериниң чөңңелйән, гулакларының агралян, дишлериниң сейреклейән, дызының хем-де билиниң кувватының азалян деврудир.

Магтымгулы Пырагының «Дерт яманы гаррылыкдыр яранлар» дийши ялы шол дерт яманына ёлуган киши адатча өзгелере мәтәч боляр.

Мәтәжи голдамак, оңа хемаят бермек адамкәрчиликдир эдепдир.

Ол адамлар дурмушың ажысындан-да, сүйжүсинден-де дадып гөрүп, ягшыны яманы иң майда гөз элекде элән адамлардыр. «Ак гирсе-де аң гирмедик» дийилйәнлер оларың арасында жуда сейрек боляр. Шонуң үчин-де олара уймак, олара хормат гоймак, сарпасыны белент тутмак яш неслиң мукаддес боржудыр. Өз боржуна догры дүшүнмеклик болса эдепдир. Төверегиңе сер сал, бу дурмушда көнелмейән зат ёкдур. Тебигатда бакы зат ёкдур. Хемме зат вагтың гечмеги билен өңки дуркуны үйтгедйәндир.

Гаррылык-несил эдип яшап йөрсек хеммәмизиң хем барҗак гапымыздыр. Шол гапы-да арзылы боласың гелсе онуң нажадыны хәзирден гөрмек акыл ишдир. Бейле дийдигим гарры кишиден көмегиңизи, ягшы сөзүңизи гайгырмаң дийдигим. Ене-де бизиң түркменчиликде «гөркезенжәңи гөрерсиң» — диен накыл хем бардыр.

2. Майыплык барада-да шонуң ялы. Майып кишилер хем көпленч ягдайда сынасы сагат кишилерден гарашык хантамалдыр. Олар хем бизиң көмегимизе мәтәчдир.

Эгер-де ялканасың, көп согап газанасың гелсе, олара гарашык эт. Агсага сөйгет болуп, көр иден адам согабың иң улусыны газаняндыр.

Хич хачан ичиң быжыклап бөврүңи ярып барян хем болса көрә «сен көр», келе «сен кел», лала «сен лал», чонага «сен чонак», голага «сен голак» дийип күпүр геплемегин. Ялнышарсың себәби өңүни гөрүп гелен ёкдур. Чүнки олар хем майыплыга арзувлап етен дәлдир. Оларың хем сен шекилли яшасы гелйәндир. Олар ярым гөвүн болярдылар. Онсоңам «Гүлме гоңшыңа гелер башыңа» диен накыл хем бардыр.

ТЫМСАЛ

Бу гүррүң берҗек тымсалым тослама дәл. Мен буларың икисини-де танаярын, хәзир арамызда яшап йөрлер.

Мен ол вагтлар он-онки яшларымдадым. Гичден соң гыз доганыма гайдышын ёлдаш болмак үчин пагтачылыга барыпдым. Хеммелер пагтадан долдуран халталарыны гыра чыкарып чекиме уграҗак болуп дурдылар. Пагтачыларың арасында обамыза тәзеликде гелин болуп гелен бир гелин барды. Өзүне гөвни етип, дилеварсырарды. Өз сөзүне өзи гуванып часлы гүлерди. Ана шол гелин фартугындакы пагтаны халтасына гапгарып дуршуна янындакы гызлара йүзленип:

— Гызлар середиң, гең гөрәймели. Гүн яшыберенде пыланы көрүңем гөзи ачылайяр экен — дийип якымсыз гүлкүсини эдип маңа бармагыны чоммалтды. Оглан йүрегим жигләп гитди. Шол вагт бейлерәкде дуран аял:

— Агзыңдан чыкян гүррүң нәме. Утанмадыңмы-уялмадыңмы жан гелин. Ол оглан нәме гөзүниң шовараклыгыны Алладан диләп аландыр өйдйәңми? Аслында сениң көрлүгиң онункың чакы-да дәл экен бисырат, тоба эдерлер «Гең гөрениң алнына» диенлери болаймасын — дийип онуң ал петинден алып маңа арка дурды. Арым ерине дүшен ялы болды. Гөвнүм гинәп улудан бир дем алдым.

Ондан бәри отуз йыл говрак вагт гечди. Ынха инди шол «гелнежем» гара гөзүнден азар чекип энчеме йыл бәри ер сермәп отыр, болуп отурышына небсим-жаным агыряр, нәлер ягдайыны сорап оңа гөвүнлик бересим гелйәр велин шол вака ядыма дүшәййәр. Сорамага барсам бирден хем онуң шол вака ядына дүшүп, «Бүйә шоны мениң йүзүме гоймага гелипдир-ов» — дийип гөвнүне гетирәймегинден этияч эдип, олара тарап аягым чекенок. Гөрйәрсиңизми, адамчылыкда нәсагы сорамага бармага утаныљжак ери-де болжак экен.

Майып кишиниң янында сөзлежек сөзүңи ойланып сөзлегин. Аслында хер кимиң янында сөзләниңде-де бирә ягшы сөзүң бир-де яман сөзүң йүрекден чыкмазак болядыгы хакыдаңда болсун.

Эжиз кишиниң эжизлигинден пейдаланып бир иш этмек песликдир. Оларың янына бараныңда хош зыбан болгун, башына дүшен дерди-беласындан гутулҗакдыгына ынам дөретжек бол. Бу дүнйәниң «Шадан шалыгын, гедадан хем гедалыгың гечйән дүнйәсидигини дүшүндирҗек болгун. Кемал тапарсың, ялканарсың.

АНТХОРЛУК, ЭХТ ВЕ ШЕРТ ЭТМЕК БАРАДА

«Пыланың дуран еринде дуруп билмесем, телпегим итиң сыртына» «Пыланыча болуп билмесем, хелей гыңаҗыны атынаярын», «Пылан задың хөтдесинден гелип билмесем, мен эркегем дәлдирин» — ялы сөзлери диеген адама «антхор»— дийилйәр.

Ант — бу айдылян сөзүң догрудыгына икирҗиңленилйән махалы сөзүнде дурҗакдыгына гүвәлик үчин айдылян сөздүр. Мунуң ялы сөз адатча сөзүне ве өзүне болан ынамы беркитмек үчин айдыляр. «Өвлүйә кессин», «Дуз урсун», «Худай тутсун», «Пылан сөзи диймен, диййәйсемем диллерим лал ачсын», «Пыланының йүзүни гөрмен, гөрәйсем гөзлерим көр болсун», «Эндамым пис ачсын» диен ялы шол иши этмеҗекдигиңе сөз берип эхт этмеклик хем ант ичен ялы бир затдыр.

Бизиң түркменчиликде антхорлук ягшы гылык хасапланмаяр. Антхорлук — биринҗиден-ә өз чакындан улы геплемекдир. Улы геплемек текепбирликдир. Бу гылык говулыгың үстүнден элтмейәр. Икинҗиден болса, антхорлук адамларың ынамындан гачандыгыны анладяр. Ынама болса, айдан сөзүң билен дәл-де эден ишиң билен гирсең, ыгтыбарлы болар.

«Ант ичип авы ялап отурманында-да биз сени танаман дурамзок», «Хер нәме дийсе-де онуң йүпүниң үстүнде одун гоюп болмаз», «Ант ичйән болса гачгын» диен ялы сөзлериң рова гөрүлен адамлара дөкүлен абрайыны дикелтмеклигиң жуда кындыгы барада чынлакай ойланмак герек. Аслында ант этмеклик шерт этмеклиги эхт этмеклиги эндик эдинмезлик ягшы.

РОВАЯТ

Гадым заманларда бир түйкесме огры болупдыр. Яшы дуругшып, аклы гоялышып, эдйән ишиниң телекдигине, намәртлыкдыгына акыл етирип, бу ишден ымыклы эл чекмеклиги йүрегине дүвүпдир. Өз халал экленҗи билен яшамагы максат эдинипдир. Озал илиң малының болелинчилигине өвренишен ол кишә экленмек бирбада кын дүшүпдир. Гүнемасыны айламага оңнут үчин дилегчилик этмеги макул билип мейданда мал бакып йөрен чопаның янына барып, ягдайыны дүшүндирипдир.

— Халал экленҗиң ненеңси берекетлидигине гөзүм етди, йөне машгалам агыр. Җуда етдиремсоң көмек эт дийип сениң янына гелдим. Гайрат эт-де хурушлык үчин бир гоюн бер. Эншалла ерине салҗак боларын — диенде чопан:

— Нәлер берердим вели бу малларың екеҗеси-де мениң малым дәл. Киши малына эрким етенок дийипдир. Онда дилегчи:

— Мен мал эесини танамок, ол хем мени тананок, мен дилегчилиге барсам «Танамадык сыламаз» дийлени болаймасын, сен болсаң мени-де мал эесини-де танаярсың. Кын гөрмеде мениң үчин дилегчилик эдип бер — дийип, хайыш эденде чопан:

— Мен гитсем бу маллара ким середер — дийипдир.

— Өрән аркайын гидип гел, сен гелйәнчәң бу маллара өзүм чопанчылык эдерин — диенде чопаның ынамсызлык билен сенригини йыгыршына догры дүшүнен дилегчи:

— Сен маңа ынан. Мен илиң малына эл батырмазлыгы йүрегиме берк дүвүп, ниетими дүзүвлән киши. Эгер огурлык этҗек болсам бирейһәм герегими эдинип гидердим. Халыс йүрекден айдылан сөзе ынанмасаң үч затдан ант ичейин.

Эгер-де мен сөзүмде дуруп билмесем:

Нахар ийип элини ювмадыкдан болайын.

Сачыны дарап йүзүни ювмадыкдан болайын.

Гыз етишдирип әре бермедикден болайын — дийипдир.

...Оба гидип гелйәнчә малының түкел сакланандыгыны гөрен чопан ол кишиниң хакыкатдан хем догры ёла дүшендигине ынаныпдыр ве җошуп сүриниң ичинден иң сайлама гоюны тутуп оңа берип гойберипдир.

Роваятдан белли болшы ялы иши халыс битмән ант ичмели болаянларында-да «өвлүйә», «сачак», Худай», «Дуз» ялы мукаддес затлары диле алмандырлар. Я болмаса «Пылан иши инди эдәйсем, пылан заны башармасам» диен ялы сөзлер билен улы геплемәндирлер-де роваятдакы ялы тербиечилик эхенли нерселери гүвәлик тутуныпдырлар.

Умуман айдыланда ант ичмеклик, шерт этмеклик, эхт этмеклик ягшы зат дәл. Себәби өзүңе баглы дәл себәплере гөрә шертиңде дуруп билмезлигиң соңы оңнуллык дәл. Шерт этмеклигиң кәте бетбагтчылыгын үстүнден элтәййән пурсатлары-да боляр.

ТЫМСАЛ

Үч етгинҗегиң арасындакы җедел узага чекди. Батырлыкда өвнүп өзлерине гөвни етйән «ики етгинҗек үчүнҗи бирине eң берерли дәлди. Горкмаяндыгыны субут этмек үчин

тапылан чыкалга «Жынлы өвлүйәниң» ичинден гечйән ёлуң гырасында белленен ерде хер ким бир газык какып гайтмак болды. Ики етгинжек гезекли гезегине өвлүйә гидип геленлеринден соң үчүнжи етгинжек ёла дүшди. Гараңкы гижеликде горка-горка гадам басып «Сизче болмасам пылан эдәерин» диен шерти ядына дүшүп белленен ере батыргай гелен етгинжек газыгы ере какып еринден турҗак боланда донуның сыйнындан аслышан затдан горкуп, йүреги ярылып шол ерде каза этди. Соң ёлдашлары барып гөрселер ол нерессе элиндәки газыгы өз донуның сыйнындан какаян болса нәтжек.

ЭКЕРАНЧЫЛЫКДА ЭДЕП

«Адам эли гызыл гүл»
(накыл)

Асылында экеранчылыкда эдеп дийленде нәмелери билмели? Бу бабатда озалы билен «экеранчы» сөзүниң асыл манысына дүшүнмели. Экеранчы эклейжи. Ол бабадайхан диен улы пире гол берип, өз дабан азабы билен ничеме эшретлери бизе багыш эдйәр. Шу ягшылыклары дуймак, билмек хем эдепдир.

Хер әдими бабадайхандан медет исләп этсек дайхан несли бизе шу еди зады сахылык, жомартлык билен багыш эдйәр:

1. Хасыл. Ир-иймиш.
2. Хова. Экинлер көмүртуршы газыны алып, арасса кислород өндүрйән «заводдыр».
3. Хошрой ыс. Экинлериң гүллериниң ысы, хасылларының ысы жаңа шыпадыр.
4. Көлеге. Жокрама ыссыда салкын саяның гадырыны кимлер билмейәр?!
5. Гөзеллик. Тимары етен багларың ериң үстүни ненеңси безейәндигини беян этмәге сөз әжиз гелйәр.
6. Ожагында одун. Хер йылда тимар беренде кесен шахаларың ожагында газаныңы гайнадар.
7. Гөрүм-гөрелде. Бу эсасы зат болса герек. Өзүниң пәк зәхметиниң рехнедини гөрүп, гөркезип, «Адам эли — гызыл гүл» диен пәхими субут эдип гөркезйән гөрүм-гөрелдеси хем гелжекки несиллере ягшы нусгадыр, йөрүм-йөрелгедир.

«Пыланы дайханчылыга хут берлен адам-ов» дийселер, озалы билен шол өрән пайхаслы, акыллы, эдер ишини билйән, азапхон хем өрән якымлы киши гөз өңүне гелйәр. Себәби бизиң пикиримизче, диңе ягшы адамлар азапхон болярлар, азапхон адамлар хем ягшы болярлар. Чүнки түркменчиликде адамлары дөрт топара бөлйәрлер:

1. Керемдир алладыр — өзи иймез, иле ийдирер.
2. Сахыдыр — өзи-де иер, иле-де ийдирер.
3. Бахылдыр — өзи иер, иле ийдирмез.
4. Хусытдыр — өзи-де иймез, иле-де ийдирмез.

Ине, бабадайхан несли шу топарың икинжисине дегишли. Ол сахы, ол жомарт, бейле кишиниң иши элмыдама ровач боляр.

«Бахылың багы гөгермез» диен накыл дайхан кишиниң тебигатына лайык дәл. Себәби ол шу ашакдакы еди иши бержай этмеги өзүне багт рухуна согап эдйәр:

1. Экин экеси гелене тохум бермек (мерт).
2. Экин экмек (өзи үчин дәл хем болса).
3. Тимар бермек, голуны гайтармак.
4. Сувармак, тешнелигини гандырмак.
5. Хасылы исрип этмезлик.
6. Хөдүр-керемли болмак, гысганмазлык.
7. Билйәнини билмейәне өвретмек.

Шу ерде багбаның бага гелен балалара эден еди саргыдыны хем санап гечмек ерликли болса герек:

— Балаларым, хасапсыз зат ёкдур. Ягшылык этсең ягшылык аларсың, яманлык этсең, яманлык. Бизиң түркменчиликде «Экениңи орарсың» диен накыл бардыр. Шонуң ялы-да «Эксең орарсың, экмесең ораны гөрерсиң» диен накыл бардыр. Шонуң үчин-де, шу еди саргыдымы берк беллән — дийипдир.

1. Экин, баг ичинде мал баксаң сени-де басгыларлар, хар боларсың!
2. Экилен нахалы согурсаң, дүнъеде нәумыт галарсың.
3. Эгер бурсаң, шаха дөвсең эйикдирмезлер.
4. Шахадан асылсаң егшермели боларсың.
5. Дарагта хат язсаң йүзүң гара болар.
6. Дарагтың габыгыны сыпырсаң сенем хоссарсыз галарсың.
7. Каст эдип көкүни чапсаң гаргыш габы боларсың. Гаргыш болса, сен хер ким хем болсаң, галындырмаз... Эгер-де шу дүнйәде узак яшамак ислесең баг эт, дарагт отурт. Дарагт өзүни экени алкышлаяндыр, оңа ягшы дилегде боляндыр.

«Эйәм хич өлмеседи, дүйбүми өллесейди» диермиш. Хава, сен бир дарагт отуртсаң, ол хем миве берип башласа, кыс-мат гөтерилип ол ерден гөчүп гитмели болуп, ол дарагта ба-ха кесип, оны сатып гитсең дарагтың тәзе эеси берен пулуна дүшйән хасылы иййәнчә, оңа алкыш айдып отурармыш. Он-дан соң ол дарагт ене-де өңки эесини алкышлармыш. «Алкыш аланың иши оңдур» — дийипдирлер.

Гожа багбаның ол саргытларының үстүне ене-де бир едилик гошасым гелйәр:

1. Экишде чигит чигитлемек гүнә.
2. Бияраны басгыламак гүнә.
3. Етишмәнкә ёлмак хайванлык.
4. Иймишиң үстүнден әтлемек — биэдеплик.
5. Исрип этмек, парчаламак — хайынлык.
6. Экин ичинде ойнамак — акылсызлык.
7. Хөдүр-керемден йүз өврүмек — текепбирлик.

Өң заманларда бир йигит сәвлик билен адам ганына га-ланмыш. Эден ишине өкүнип аңырсына етип билмән, гүнә-сини ювмак үчин нәме этмели-де болса кайыл болуп акыл сорап бир данышмент кишә йүз тутупдыр. Йигидиң арзыны үнс билен диңләп гожа:

— Айдышыңа гөрә, бу эден ишиң билкастлайын эдилен иш дәл. «Бир языкдан әр өлмез» дийипдирлер, гүнәни юва-сың гелйәниң чының болса, хуңуны төле, хоссарының кимдигини билмейән болсаң, саңа екеже ёл бар. Ол хем еди ёлуң якасында, еди түйсли ир-иймиш экип, еди йыллап хер ёлдан гечени етишдирен баг-бакжаңа совуп, олары салкын саяда ир-иймишден дойруп, оларың алкышларыны алсаң, шондан соң гөвнүңе гинлик аралашар — дийип, маслахат берипдир.

Диймек, онда дайханчылык дуршы билен согап экен. Со-габы көп газанмак болса эдебиң башыдыр. Дайханчылыга дегишли накыллары билмек, оларың манысыны тирмек хем эдеплилигиң аламаты.

1. Эесинден өң экине гирме.
2. Экинчи эшек бурнуна какдырар.
3. Эе гөзи эм, эм болмаса дем.
4. Яндак сере, тохум ере.
5. Ер доймаса, әр доймаз.
6. Дайхан гарда дынар, чопан гөрде дынар.
7. Ойнап эксең, бойнап битер.

Дайханың, пәхим-пайхасының мивеси болан ене-де бир

едилик санап берейин. Эгер-де гавунчылыкда күнжи эксең:

1. Бияраңа ширеже дүшмез.
2. Тернәңи кекене гемирмез.
3. Гавуның сүйжүлиги артар.
4. Тилки-шагал гелмезек болар.
5. «Акгулак» кесели билен кеселлемез.
6. Гавуна эпгек кәр этмез.
7. Тер хем совук болар.

ЫРЫМЛАР

Гөз дегмез ялы, тилки-шагал үркер ялы экиниң ичинден көне-күшүл эшикден гарантга ясаярлар. Экиниң, баг-бакжа-ның ичинде пайыш сөзлер айтмаярлар, дава-женжел этме-йәрлер. Жанлы союп, дамак ган дөкмейәрлер. Мал сойжак болсалар бир четрәге чыкярлар.

Эгер гоша гавун я-да гоша гарпыз чыкайса оны бир гурплы, дөвлетли, сыланян машгала чекйәрлер. Гоша гавун чекиленде шол гавуның яны билен эп-эсли гавун-гарпызы шол гавун чекилжек кишиниң өйүне элтйәрлер. Ол хем өзү-не эдилен хеззети жанлы союп, той эдип ерине саляр.

МАЛДАРЧЫЛЫКДА ЭДЕП

«Мал эесиниң гөзүнден сув ичер».
(накыл)

Асырлар бойы чарвачылык билен мешгул болуп, кесбин-ден кемал тапан түркмен халкы малдарчылыкда, чарвачы-лыкда топлан тежрибелерини бизиң шу гүнки гүнлеримизе ченли несилден-несле өсдүрип гелипдир. Малдарчылыкда эдеп дийленде, озалы билен, чарва пәхимлеринден хабарлы бол-малы. Чарва пәхимлери нәмәни өвредйәр?

Мунуң өзи малларың берйән өнүмлеринден ерликли пей-даланмагың оларың өзлерине махсус хәсиетлерини өвренме-ги өвредйәр. Малларың өз эесине эдйән дилеглери, олар ба-рада роваятлар, накыллар ве аталар сөзлерини билмек мал-дарчылыкда эдепдир.

Еди хазынаның дөрдүсиниң малдарчылыга дегишли бо-ланы себәпли, бу барада дурүп гечәйсек говы болар:

1. Эксең экин ак экин — (бугдай экмели).
2. Баксаң гоюн — (ырсгал үчин).

3. Окаса оглан — (билимли болмалы).
4. Докаса хатын — (эли хүнәрли болмалы).
5. Мәкиян — товук.
6. Мәдиян — ат.
7. Гәвийән — сыгыр.

ДҮЕ МАЛЫ БАРАДА

Түркмен «Дүе малы — дүнъе малы». «Дүйәм бар, дүнйәм бар» диен ялы накылларың манысына магат акыл етирен халк. Шонуң үчинем дүе малына улы ыхлас синдирйәр. Дүйәниң мүң бир дерде дерман болян дүе чалы, агараны барада билмейән аз-аздыр. Эмма дүе жанавара махсус кәбир затлары көп киши билйән дәлдир.

Дүе малы өрән намысжаң хайван. Нәхак ере оңа таяк урсаң, ол мыдама арыны ерине салмагын аматына гарап йөрйәр.

Дүе арасса хайвандыр. Онуң ятагы мыдама сүбселенен ялыдыр. Ол сыгыр малы ялы ахырына лапбач гачырмаз. Ол гумалагыны хем мүмкингадар аңыррак гачыряр. Әвүп--сәвүп гачан гумалагыны хем гуйругы билен сүбселейәр. «Мал эесиниң гөзүнден сув ичер» дийишлери ялы, дүе малы өзүниң говы гөрүлйәндигини билйәр ве эесине табын боляр. Хатда яңы аяк битен чага ийтсе-де, ызына дүшүберйәр.

«Дүе боласа огуржа бакар» диен пәхим хем бар. Онуң йүңүнден сачак, гушак, агар чәкмен, алажа ве салланчак йүп ялы мукаддес затлар докаляр. Дүе «Йыкайсам дабаным ялы юмшак ере йыкарын» диермиш.

СЫГЫР МАЛЫ БАРАДА

«Мал соңы сыгыр, сыгырдан соң сыйгыр». «Огланлының аш мазасы болмаз, сыгырлының гөч мазасы болмаз» дийилсе-де, бу мал хем еди хазынаның бири болуп, өз эесини көп тараплайын голдап дурян жанавар. Сыгыр малының хем ыря зады ёкдур. Хатда онуң тезеги хем дөкүн этмәге-де, одун этмәге-де ярап дур.

ГОЮН МАЛЫ БАРАДА

«Дүели бай» — дүнъели бай, гоюнлы бай — гойы бай». «Гойнуң саны йүзе етйәнчә, дериси мүңе етер», «Гоюн болса дүнъе малын, пейдасына йүн гетирер» диен пайхаслардан гөрнүши ялы, гоюн малы хем еди хазынаның бири. Гоюн эесине эт, яг, йүң ве сүйт өнүмлерини берйән болса, түркменлер онуң йылашан чөрүнден гараяг алярлар. Шол гараяг малдарчылыкда өрән көп ерде уланыляр. Ол малың ярасындакы гуртлары айырмакда, яраны битирмекде, малың готурыны бежермекде, малы сакыртга дермандыр. Гойнуң чөрүнден алнан шол гараяг чалнан ере чыбын-чиркей гонмаяр.

Онуң ысының етйән еринде мөр-мөжеклер өй эдинмейәр. Гоюн малы «Мениң азабым тойнагымданам гаты болар, шонуң үчинем мени бакжагын лебзи этимден халал болсун». «Өрим гүндогара болсун, горагчым ганжык болсун, онуңам гарасы. «Сувум голажы болсун, чопаныңың таягы талдан, түңчеси мисден болсун» диен ялы дилегде болармыш.

Гоюн гоч-теке мөвсүминде мөй, ичян ялы зәхерли мөр--мөжеклери иййәр. Шонуң үчинем гойнуң йүңүниң бар ерине шол зәхерли мөр-мөжеклер гелип билмейәр. Малларың көпелишлери барада билжек болсаңыз, шу ашакдакы сетирлери өвренәйиң:

Онки дүе, он йылкы.
Докуз сыгыр, бәш токлы.
Үч көпеги янында.
Бир ярым товшан, бир тилки.

Падыман сүрүсиндәки өкүзи хер ики йылдан чалышмаса гүнәдир.

Товугың саны ондан геçсе, хоразы ики болсун. Товугың кетегинде ясалан басганчагам үч-дөрт болса говы, себәбиң сагат товуклар ёкарык чыкып ятяр. Юмуртга бермекден галып лагар дүшен товуклар ашакы басганчакда ятярлар. Бу товуклары селжермегиң аңсат усулыдыр.

Мал сойланда оны кыбла тарапа бакдырып, ятырылып союляр. «Биссимилла» дийип, «рахман-рахым» дийилмейәр. Аял, оглан-ушак дамакгандан дашрак болса говы. Мал сойланда дамакганы, йүрегиниң гулагы, гыржаны, гыржан дамары, гәни, дамар-түйдүги ве өди айрыляр.

Олар харам хасап эдилйәр.

Малы даңып гоюп я-да ятага габап ач сакламак гүнәдир.

Чопана таяк малы урмак үчин герекдир өйдәймәң. Эгри таяк малың өңүне оклап, барян угрундан гайтармак үчин герек. Таяк чопана өзүни йыртыжы хайванлардан горамак үчин, гоюн соянда асмак үчин укусына сак болмак үчин герек.

Малың янындакаң агзыңа пайыш сөзлери алмак хем биэдепликдир. Себәби мал эесиниң сөзлерине дүшүнйәр. «Малым-жаным» дийип гезсең шонча говы. Мал харам өләйсе, оны зыңмак хем гүнәдир. Онуң дерисини алмалы, себәби, исрип харамдыр, задыңы исрип этмек ягшы дәл. Маслыгыны чукур газып гөмсең малыңа хормат этдигиңдир.

Малдарчылыкда мал эдинене «Малың хайрыны берсин», «Сыгрың гөлеледими? Хөври көп болсун», «Ат эдиндиңми? Аягы йөргүр болсун» диен ялы ягшы ниет этмек хем эдеплиликдир.

Мал сатын алнып өе гетириленде, аклык ниет эдилип, аклык арзувланып, онуң алнына азажык урба (ун) сепйәрлер.

Мал сөвдалашыланда сатын алан малың йүпи билен биле аляр. Түркменчиликде сөвданы гайтармак ёкуш гөрүлйәр. Оны ырсгал-дөвлетиң гайтмагыны ырым эдйәрлер. Шонуң үчинем сөвдада алдав салмак бирек-биреги нәразы этмек харамхорлукдыр.

Мал сөвда эдиленде халал лебзиңи (догры сөзүңи) айтмак сениң боржуңдыр. Ал салып мал сатсаң, халал пулуны берен кишиниң әрбет гаргынаймагы мүмкин. Бейик Магтымгулы-Пырагының «Гаргыш галындырмаз, яшы сындырар» диен сетирлери ядыңызда болсун. Халал пулуң берекети башгадыр.

Яш чаганы, зенан машгаланы тәзе сойлан жанлының дамак ганының янына элтмейәрлер. Дамак гандан зыян зепер етмесин дийип, дамак ган дөкүлен ерде шол бада от якярлар ве гөмйәрлер.

* * *

Чиледен ве бейлеки микробиологик процеслерден горанмак үчин яшалян өйде хепдеде бир гезек йүзәрлик түтедилйәр.

* * *

Гөзден-дилден горанмак үчин «гөзмонжук» дакыныляр. «Улурак эдилен нежасата-да гөз дегермиш» диен сөз бар.

Ата-бабаларымыз:

1. Ая бакып.

2. Гүне бакып.
3. Өе бакып.
4. Ата-энә (адама) бакып.
5. Еле бакып.
6. Өвлүйә бакып.
7. Акар сува бакып.

шу еди задың бар тарапына бакып мейдан этмек эдепсизлик хасаплар экенлер.

* * *

Ата-бабаларымыз:

1. Гүн догар-догмаз чагы.
2. Гүн өйлә санандан соң.
3. Икиндинара.
4. Яссыдан өң.
5. Нахардан соң.
6. Мыхман гелен бадына.
7. Гөлегчилер уграянча ятан кишини язгарар экенлер.

* * *

Чага гөтерленде бир элиң онуң бойнунын ашагында болуп, бейлеки элиңи чаганың үсташыр айлап гөтермели. Дицеели чага гөтерленде ики элини хем ашагындан алып гөтерилйәр.

* * *

Эркек оглан сеси ёгнаянча, гыз машгала башы богулянча яс ерине бармаса-да ондан кине этмейәрлер.

* * *

Кичижик чага бир затдан хантама болуп ювдунып серетсе «Ал сенем дадып гөрәй» дийип шол нығматдан дадырярлар. Чүнки чаганы әт этмек ярамазлык хасапланыляр.

Түркменлер:

1. Ак реңки пәклигин.
2. Гызыл реңки тоюн.
3. Яшыл реңки яшлыгын.
4. Гөк реңки асудалыгын.
5. Чал реңки гаррылыгын.
6. Сары реңки айралыгын.
7. Гара реңки ясын

аламаты сайыпдырлар хем-де дурмушда уланыпдырлар.

СӘХЕТЛИ ВЕ БИСӘХЕТ ГҮНЛЕР БАРАДА

1. Сапара я-да улы тутумлы иш билен уграҗак боланларында «Секизине секме».

2. Некирт этҗек боланларында бир ишиң башыны башлаҗак боланларында «Шенбеде шов».

3. «Аннада гөчме — шенбеде бичме».

4. «Чаршенбеде чар тарапа».

5. Узак ёла дүшҗек боланларында «Йылдыз аркаңда болсун».

6. «Сишенбеде Сәхет дак» дийип шол гүн дүнйә инен чаганың адына Сәхет дакыпдырлар.

7. «Башга сәхет билмесең үч едини беллегин». Бу гүнлер түркмен ай хасабындан айың 7-си, 17-си, 27-си гүнлери болуп, шол гүнлерде башланан тутумлар үчин сәхетли-шовлы гүнлер хасапланылыпдыр.

* * *

Гоюн малы гоча гелен дөврүнде ичян-мөй ялы зәхерли мөр-мөҗеклери тапып иййәр. Шонуң үчинем бу мөр-мөҗеклер гоюн ысының бар еринден ызына гараман гачярлар. Зәхерли мөр-мөҗеклерден горанмак үчин түркменлер телпегини, донуны, долагыны, гушагыны, гара өйүң япынҗасыны, хорҗуныны, зенанларың гейим йүпүни ве башга-да кәбир затларыны гоюн йүңүнден эдйәр экенлер.

* * *

«Сагым сыланымыңкы, солум йыланымыңкы» дийип, мекдебиң, метҗидиң, өйүң ве бейлеки сарпалы ерлериң босагасындан әтләнлеринде саг аяк билен әтләп гирип, чыканларында болса чеп аяк билен әтләп чыкярлар. Хаммамда ве хаҗатханада онуң терсине, чеп аяк билен гирип, саг аяк билен чыкярлар.

* * *

Түркменлер бир бенде дүнйәден гайдыш боландан соң

1. Ёгалан гүни.
2. Үчи гүни.
3. Едиси гүни.
4. Кыркына ченли хер анна агшамсы.
5. Кыркы гүни.
6. Йылы долан гүни.
7. Худайёлусы гүни мерхумың рухуна багышлап аят-төвүр эдйәрлер.

* * *

Жын-арвах зепер етирмесин дийип, тәзе өйлененлериң эшигине дүе йүңүни дакярлар. Дүе йүңүнден сачак ве гушак эдинмеклериниң хем себәби шол болса герек.

* * *

Тәзе доган чага «Еди аркама чекмеседе ерден гөтерене чекерин» диермиш. Шонуң үчин хем оңа гөбегене болҗак кишиниң селҗерилмеги зерур.

* * *

Кичиҗик чага төтәнликде агзына пайыш сөз аланда «Ана, агзың кых болды, агзың ичи хападан долды, бар деррев үч гезек түйкүрип гел» дийип ол чаганың хем агзыны, хем калбыны пәкләр экенлер.

Чаганың чиле сачы онуң дайы угрундан болан кишилере сырдырылып, чиле сачыны тә улалянча йыгнап гойярлар ве сачы сырана совгатҗык берйәрлер.

Гыз машгаланың сачыны тә ол 12 — 13 яшаянча галпа, гулпак, чок чокул, зүлп гоюп сырярлар. Шейле эдилип өсдүрилен сач хем ёгын хем гырылмазак боляр.

* * *

«Бирденкә төтәнликде ынҗадаймайын» диен ниет билен оглы өз какасының, атасының сачыны сырмагы бойнуна алмаяр экен.

«Сачы өсениң цли капыр.»

«Дырнагы өсениң өзи капыр» диен йөрелге-де бар.

«Дост өйүнде дырнагыны алма, душман өйүнде сачыны» диен сөзде-де улы маны бар.

1. Сүйди ере дөкмек.
2. Кирсувуны ёла дөкмек.
3. Көпри йыкмак.
4. Сая чапмак.
5. Ган дөкмек.
6. Зехин якмак.
7. Илден чыкмак ялы ишлери эден кишилери нәлетләпдирлер.

* * *

1. Ожак йыкмакчы.
2. Тамдыр йыкмакчы.
3. Өй сөкмекчи.

4. Баг чапмакчы.
5. Көпри йыкмакчы.
6. Гуйы гөммекчи.
7. Ёл беклемекчи боланларында өңкүденде говы дүзетмәге ниетини дикип, пирлериң ёлуна садака берер экенлер.

* * *

Түркменлер башына дүшен ёвузлыклардан эжизлемән «Бетериңден сакласын», «Бәхбиде чексин» дийип ягшы умытда болар экенлер. Бирек-биреге салам ягшылык тагам ве бейлеки шунуң ялы затларда хөдүрсиз кишини судурсыз киши хасаплар экенлер.

ГЕЛНАЛЫЖЫ КЕСЕКЛЕМЕК БАРАДА

Эне, ай эне! Бу бизиң түркменчиликде «өйледен соң гүн дурмаз, докузы дүзүв гыз дурмаз» диен бир геп бар-ла. О нәме дийилдигикә?

— Ва-аx, жан гузым! «Манысыз геп болмаз, дәнесиз чөп болмаз» дийипдирлер. Элбетде, онуң хем өзүне етеси манысы бардыр, оглум.

— Эгер кын гөрмесеңиз шол сөзүң манысыны тирип берәйсеңиз?

— Ә, нәме диййән?

— Шол сөзүң манысыны дүшүндирәйсеңиз диййәрин.

— Боляр гузым, билдигимден айдып берәерин.

— Гайрат эт, эне жан!

— «Өйледен соң гүн дурмаз» дийилйәни нәмедир бир зада ховлугып йүрегини элине алып дурмасаң гүн өйлә санандан соң деррев яшмак билендир. «Докузы дүзүв гыз дурмаз» дийлени бу дурмуша чыкжак гыз барададыр. Ине, шол докузы дүзүвленен гыз хем кән эгленмән гидйәндир.

— Ери бакалы.

— Нәме диййәң.

— Шол докузлыгы санап берәйсең диййәрин, эне.

— Эншаллаcа санап берерин — дийип гүрүңдешим нәмедир бир затлары ядына салжак болян ялы күтелишен гөзлерини узаклара дикип ёнсуз салым отурды. Ювашжа ардынжырап сөзе башлады.

— Алынан разылык, бу биринжисидир. Гарындашлык ачмак үчин савчулар сөз айдып гиденлериңден соң гуда болмак үчин гапыларыны ачанларың аңырсыны-бәрсини сорап идәп оларың кимдигине гөз етиренлериңден соң пыланча гүнден хабар тутайың дийлип гойберилен савчулара

«йылы сөз» берменкәлер шол ере дурмуша чыкжак гызың өз разылыгыны аляpлар.

БЕЛЛЕНЕН СӘХЕТ бу икинжисидир, гуда болунып, галыңың ужундан мал өтүриленден соң адатча тоюң сәхедини гыз ери берйәр. Элбетде бу гыз галңының тойдан соң төлемәге галдырылан бөлегини долы талап эдилмекдигиниң аламаты. Дурмуша чыкаран балдызларының гайынларында болан гүнериңден соң гайтарма болуп гелениңде икигат болуп гелмезлигиниң нажадыны ийип билйән еңңелер гызың тойының сәхедини өзлери беллейәрлер.

Үчүнжиси. БАШЛАНАН ТОЙ.

Дөрдүнжиси СОЮЛАН СӨВҮШ Тоя гелен мыхманлара ве гелиналыжы геленлере «дуз дадырмак» үчин сөвүш союляр. Онсоң, ДҮВЛЕН БУКЖА эхли герек — яракларыны жемләп бермеклиге букжа дүвмек дийилйәр. Жан оглум, өзүң бармагыңы бүкүп санабермесең мен-э хасабымы йитирендирин.

Алтынжы.

Хава, алтынжы болса ГЕЙДИРИЛЕН ТОЙ ПАРЧАСЫ. Единжи ЖҮБҮТЛЕНЕН КӨВҮШ. Чыкжак гызың көвши гелиналыжылар гелйәнчә гейдирилмейәр. Шонуң үчинем онуң көвшүни сүлмүрәп отуран чыкжак гызың өңүнде жүпләп гойярлар.

ГЕЛЕН ГЕЛНАЛЫЖЫ.

Докузынжысы болса БЕРЛЕН АК ПАТА Башына күрте атылып алынып чыкылып барылян гыза «Алның багтың ачык болсун» дийлип ак пата берилйәр. Ине, шейдип чыкжак гызың докузы дүзүвленйәр.

— Эне! Гелналыжыны кесеклемек нәмеден галдыка?

— Берекелла оглум. Ине, муны хеммелериң билмеги герек. Дәп-дессурларың манысыны язып алян болсаң, берк белле. Язып алып ил-гүне етир. Гой, муна хеммелер догры дүшүнсинлер.

ГЕЛНАЛЫЖЫЛАРЫҢ улагына мүндүрилип, өзлериңден кем-кем дашлашып барян гызың эжеси я-да еңңелериниң бири элине бир гысым гум алып «Топрагың хем шол ере дүшдиги болсун», «Баран ериңе аягың дүшсин» дийип элиндәкини гелиналыжының ызындан оклап гойберйәр. Гыз чыкан обаның етгинжеклери болса «Гайдып шу гыза гелиналы-

жы гелмели болмасын» диен ягшы ниет билен гелиналыжа геленлери дэл-де, ГЕЛИНАЛЫҖЫНЫ кесеклейэрлер. Зыңылан кесеклериң бириниң гелиналыжа геленлериң бирине я-да оарың улагларына дегмеги кемакыллыгың, биэдеплигиң аламаты.

— Эне гиев, гиевлемек барада-да билйэнлериңден гүррүң берэйсеңә?

— Аслында «гиев» сөзи «гывламак» сөзүнден болуп, ол гайынларындан утан, олара гөрүнмекден чекерэк бол, олары сыла, хормат гой — диен маныны аңладяр.

4. «Көрекен» сөзүниң хем манысы шейле — Ир заманда бир гайтармаң дең-душ жоралары дегшип — Ах-ей гөзел обамызың гүл ялы йигитлерине-де гөвнүң етмэн баран йигидиңем шолмы гыз, Гөрдүк, танадык. Илден артык зады ёк экен, гайта аяклара-ха чайшык, гөзлери-де көр экен» — дийипдирлер. Шондан бэри хем дурмуша чыкан гызың янёлдашына гызың атасы өйүнде «көрекен» дийип атландырып гелйэрлер. Шол себэпли-де түркменчиликде гиевлер гайын тарапының адамларына гөрүнмэн гезйэрлер. Бу эдахет өз сарпаңы саклап, гайынларыны хорматламаклыгың нышаны.

Өйленен йигидиң өз гайтармасының халындан хабар алып гайтмаклыгына «Гиевлемек» дийилйэр. Бизиң яш дөвүрлеримизде гайтармасының ызындан гелен осалрак гиевини оба огланлары тутайсалар «Сениң гайынларыны сылайшың шу болса бизиң сени эдишимизе бак» дийип онуң бойнуна ховут гейдирип, келлесине ногта дакып обаң ичинде ики бака мүнүп ойнардылар оны «ит масгарасы» эдип гойбердилер.

— Хава-да, ай, гараз хер ерде болсаңам өз эдебиңи сакламасаң йүзигара болаймагың даш дэлдэ.

— Берекелла оглум. Ил ичинде «Эдепсиз эгсик киши» диен геп бар.

— Берен гызыклы гүррүңлериң үчин таңры ялкасын эне!

— Мухаммет ымматына биле ялкасын, оглум!

БУЛАРЫ БИЛИП ГОЯН ЯГШЫ

1. КӘЙИНМЕК БАРАДА...

Бу барада гүррүңе башламаздан озал, бир кичижик ваканы гүррүң берейин.

Бу гүн онуң эдара ише гитмек аладасы болмансоң өйдэки овнук ишлери хем «көр» эдип, «элимиң-гөзүмиң хайыр-со-

габы болсун» — дийип, гүн гижигйэнчэ хызматда дурмагы йүрегине дүвүп, обаларында тэзеликде гайдыш болан бир бендэниң едисине барды.

Адатча болшы ялы, гүнортана ченли гелжек-гелип, гитжек гидип, яс ериниң мэрекеси сайпаллады. Хызмат эдип йөренлер хем азалып, үч-дөрт саны жахыл болуп галдылар. Сагат ики болуберенде мекдепдэки ишини дынан оба мугаллымлары хем яс ерине гелдилер. Аят окалып, эл галдырылды. Соң табак чекилди. Дуз дадылып, төвир галдырылып, мерхума дегсин эдиленден соң, табаклар гайтарылды. Томсуң гүни болансоң дашарың сиңеги етикди. Гайтарылан табаклары газаның янына дашап йөрен йигит соңкы гезек геленде «Сиңек гонуп дурмасын-ла» диен ниет билен хер элине бир табак алып уграберенде отуранларың бири «А-хов, иним, гой, элиндэки табакларың бирини. Шу яшыңа ченли яс еринде ики табак гөтерилмели дэлдигини билеңокмы? — дийип гыгырды. Өзүне эдилен «беллиги» ерликсиз хасаплап, сөзүң айдылыш хөрпүни аңламадык йигидиң йүзи боз-яз болса-да, сесини чыкармады. Айдылан билен болуп, элиндэки табакларың бирини дүшегиң бир ян четинде гойды-да, табаклары еке-екеден дашамагыны довам этдирди. Иң соңа галан табагың төвереги сиңекден яңа ваг берйэрди. Эмма онуң ичиндэки нахары газана гуйдурмады. Табагы ичиндэки нахар билен бир четирэге чыкарып гойды. Ол ичине сиңек бары гачып, исрип болан нахардан назарыны айрып, өзүне «акыл берен» адама жаныянгынлык билен гарады. Онуң бу бакышында, «Бир зат айтмалымыш дийселер, нышана дегсе дегмесе айдып гойберйэр-ов» диен эхеңдэки нэгилелик дуюлярды. Гүн өйлэ санып, гелим-гидим ымыклы азалансоң, аят окатдырып, өйүне гайтмакчы болан йигит геленлере аят окап берип отуран яшулының янына гечип отурды. Дүшегиң үсүнде галан алты саны адамың арасында хэлки адам хем барды. Ол бу йигиде «дүзедиш» берип уллакан иш битирен терзде ене сөзе башлады.

— Өзүнем бир абрайлы ериң чагасы, какаң болса улы илиң өңүне дүшүп йөрен адам. Саңа дагы бейле биэдеплик гелишеңок ахыры — дийип, ол ене көп затларың башыны агырдып, түкедер ерде түкетмеди. Хем утанчдан, хем гахардан яна, йүзи чым гызыл болан йигит агзындан бир бивеч сөзүң сыпаймагындан этияч эдйэн ялы хырчыны дишлэп отуршына сөзлэнде сеси сандыравук чыкды.

— Жан ага, иң болманда яс еринде хер элинде бир та-

бак гөтермегиң нәме үчин болмаяндыгыны бери дүшүндир ахыры — диенде ол:

— Мен нәбилейин «этме» дийдилерми, этмезлерем. Мен-ә илден эшиденими айдян — диййп йөвселлиге урды.

Сөз сөзләре май боларына мәхетдел болуп отуранлар ерли-ерден сөзе гошулдылар.

— Ёк хан муның болмаяр.

— Херки задың магадына етмән, көпчүликде бейдип отурмагың ягшы дәл, өз-ә..

— Хәлиден бәри ол нерессәни «ит алан санажа дөндердиң».

Бер инди жогабыны.

Төверегиндәкилериң ичинден гечип гелйән отлуклы назарларындан суссы басылан ол сенригини йыгрып отурышына, ашак бакып, кечәң гүлүни дырмап отурмакдан башга алач галмады.

Ара дүшен үмсүмлиги өй эеси бозды:

— Молла ага, догруданам онуң себәбини бизем билип барамзок. Аслыетинде, ол геп нireден гелип чыкдыка? Белки, сиз дүшүндирерсиңиз! — диййп гапдалында отуран аксакгала йүзленди.

— Муны илчиликде хер хили дүшүндирйән бар. Кәбир кишилер яс еринде тәклиги ырым эдйәрлер — диййп, молла ага хер бир сөзүне салдам берип, сөзүни довам этдирди: — Мениң дүшүнишиме гөрә, бу гепиң гелип чыкышы шейлерәк болса герек.

Оба арасында кимдир бири дүнйәден өтсе, хеммелериң йүзи шол тарапа боляр. Хер кимиң ол бендә иң соңкы хызматыны эдеси, обадашлык, гоңшучылык боржуны бержай эдеси гелйәр. Шейлеликде-де, ол ериң мәрекеси етик боляр. Адатча, гөлегчилер мерхумы депин эдип геленлеринден соң аят окалып, шондан соң хеммелере табак чекилйәр. Эдил шол махал хызмата гайым киши-де көп боляр. Табак гайданда ол ере гелен яш йигитлер дуран-дуран еринден өр туруп табак чекмек билен болярлар. Ана шол ерде-де «екеже табакдан дашайың, бейлекилере-де табак етсин, гой, олар хем согап газансынлар» диен ниет билен айдылан геп болса герек. Өз билшиңиз ялы түркменчиликде хова ягып-сачып дурмаса я-да жуда совук болаймаса яс гүнлеринде даш ишиге дүшек язылып, шол ерде-де мерхума дегсин эдилип аят окаляр. Адам бар еринде сиңегем боляр. Мыхман көп болуп, хызмат эдйәнлериң азрак болайян пурсатлары-да болайяр.

Шонуң ялы ягдайларда гайтарылан табаклары гүне гаргадып, тозана сиңеге габсадып гоюп, тагамы исрип этмек ягшы дәл. Шонуң ялы ерде херки задың өз ягдайына гөрә болубермек биэдеплик дәлдир..

Ёкардакы тымсалдан гөрнүши ялы, өз билмейән задың, магадына етмедик задың барада көпүң үйшен еринде сөз ачмагың өзи пайхаслылыкдан дәл. Онсоңам бир гезек ярым гепи айданында дүшүнәйжек адама көпчүликде кәйинмек, утанжа гоймак адам мертебесине сарпа гоймазлыкдыр. Бу эдәхет өзүң шонча-да ёкдугыңы субут этмекдир. Кәемегиң хем өз ягдайыны, чакыны билмек герек. Киме, нireде ве нәдип кәйемелидигини билмели. Меселем: озал хем телим гезек айдылып геп ёкдурып болмаян адамы көпчүликде утандырып, тәсир этмек максады билен кәйемек бир башга, ярым геп хем етерлик кишини мәрекеден четрәге чекип, икичәкликде кәйемек бир башга. Кәйемегиң өзи адамың ялңышыны айдып, оны догры ёла угрукдырмага ымтылыш хәсиетде болмалыдыр. Онуң гөвнүне дегмек, масгараламак, мертебесини песелтмек максады билен кәййән болмак пeсликдендир. Оңа кәйемән, сыпайчылык билен дүшүндирмек ёлы билен тербиеләп билмек хем эдеплиликдир.

«Я дүр сачгыл, я лал ачгыл»
(Магтымгулы)

«Ерини билип сөзлесең, йүзүң нуры дөкүлмез»
(Накыл).

2. ЭРКИНЛИК БАРАДА

Мал эдиненинден соң оны агыла габап, даңып гоюп, ач сакламак күлли гүнәдир. Малларыны эклэп билмезликден я-да гелеңсизлик себәпли оны бош гойберип, угруна ковмак, малларың аяк етеринде экеранчылык бар болса, экине зыян етирилмегине себәп болмак ондан-да бетер гүнәдир. Чүнки, ол этмишиң аңырсында өзгәниң зәхметине сарпа гоймазлык ятыр.

— «Экиниң дашына таша этсин» — диййән адамлар билен ылалашмаярын. Себәби озалы билен хер кимиң өз задына өзи беллик этмеги герек. Онсоңам, дайхан өз экен онларча экинини бежерсинми, экининде бош гезип йөрен эели маллардан горасынмы? Онсузам дайханың ябаны ягылары хем етерлик ахыры. Ене-де илчиликде: «Эгер өзгәниң малы

экине гирип, шол экинден дадынян халатында экин эесинден разычылык болмаса шол малы сатмак, сүйдүнден ичмек, союп иймек, пейдасыны гөрмек мал эесине итиң похундан хем бетер харамдыр» — диен геп бар. Харам задың соңунның биберекетчилиге, кемырсгалчылыга, дөвлетиң гайтмагына элтйәндигине дүшүнмегимиз герек. Аслыетинде, хич бир зады хем өз угруна гойбермек, чакданаша эркинлик бермек ягшы дәл. Себәби: бакжа экининиң голуны гайтармасаң хасылыны сувлы жоя ташлаяр, багы вагтында тимарламасаң гышык өсүп, дарагтың омрулмагына себәп боляр, мал ябанылашяр, чага болса ери геленде «хай-күш» диймесең биабрайчылык гетирйәр. Хат-да түркменчиликде айдылшына гөрә «Маймын хем өз эркине ойнамаяр». Шол хем тебигатың канунларына табын боляр.

3. ИТ БАРАДА

Түркменчиликде «Ити тутмагам соган, атмагам соган» — диен бир геп бар. Кәбир адамлар бу сөзүң манысыны дүшүндирмегимизи сораярлар. Илчилик-де бу барада башга гүррүнлер-де бар болмагы мүмкин. Мениң пикиримче бу сөзүң манысы шейлерәк болмалы:

Ит өй хайванларының арасында адам билен өвренишен, элдекилешен илкинжи хайвандыр. Ит өз эесине, ял берен кишисине вепадарлыкда-да бейлеки хайванлардан тапавутланяр. Бу бабатда «Ит вепа» диен сөз хем бар. Ит өзүни элмыдама эесине борчлы дуйяр. Ол: «Эйәмиң оглы көп болсун, хер хайсы башам бармагы ялы ял берсе шонуң биленем оңарын» — диерміш хем-де «Мениң жаным берк» дийип, эесине гелжек дерди-белалары өзүне чагырармыш.

1. ИТИ ТУТМАК СОГАП — дийилмегиниң манысы: Ити тутмак диймек оңа эелик этмек, оны даңмак диймекдир. Ит бош гезсе эесиниң берениние канагат этмән, иймесиз зады иймеги, агзы гылавлап гудузламагы, бармасыз ере бармагы, көчеден гечип бряны горкузмагы, ярып-яралап эесине гаргыш гетирәймеги мүмкин. Шонуң ялы-да ит адамлар билен өвренишип, үйрмезлиги чыкарып самсыклач боляр. Ковмесиз ери ковүп, хапаламасыз ери хапалаяр. Өйүң төверегини маслык бөлеклериндеп долдуряр. Шонуң үчин хем ит даңылгы болса, эечилик гөзи билен середилмеги согапдыр.

2. ИТИ АТМАК СОГАП — дийилмегиниң манысы: Ит кеселлемезек жаны берк жандар. Илчиликде ачлыга, сувсуз-

лыга, кеселе чыдамлы, адама «Ит жанлы адам дийилмегиниң себәби-де шол болса герек. Ит кеселләйсе шол кеселден гутулман өләйгич боляр. Вагты билен жаны чыкман, гынанып-гынанып өлйәр. Шонуң үчин-де итиң шол кеселден гутулмажагына гөзүң етсе, меселем, ниче ювдан болса, зәхерленен болса, көсенип ятмагына дөзмән, оңа көмек эдйәрлер, атярлар. «Ити өлдүрен сүйрәр» диен накыл хем бар. Ёне итиң маслыгыны ере дувламак хем соган ишдир.

ДЕРМАНСЫЗ ЭМЛЕР

Муны хер кимем башарар

Ядавлыкдан яңа гөз овасы агырса гөз гимнастикасының пейдасы улудыр. Гөз гимнастикасы гөзүңи үч гезек сага, үч гезек чепе, үч гезек ёкарык, үч гезек ашаклыгына гездирмекден ыбаратдыр. Гөз гимнастикасыны бирнәче гезек гайталасаң гөз овасының агырысы көшешер.

* * *

Сәхел-мәхел гөз совукламасына гызгын чайлы чәйнегиң дашына дегрилип йыладылан арасса эсги билен йылатмак пейда эдйәр. Бу эмиң диш ве бейлеки органларың хем совулмасындан дынмага көмеги дегйәр.

Дабаныңы, элиң аясыны ве кебзәңи гурак йыллылыга чоймак көп белалардан гораяр.

* * *

Яшалян жайда йүзәрлик түтетмек көп ёканч кеселлерден гораяр.

* * *

Нәмедир бир затдан горканлыгы себәпли кичи тәрет эдип билмейән чага сүйжи укуда ятырка онуң якынжагында таңнырың ичине ёкарракдан сув акдырылса сийдик ёлы ачылайгыч боляр.

* * *

Аркан ятып, ики аягыңы келләң дережесинден ёкаррак галдырып, дивара сөйәп, бир салым ятсаң аягындакы ядавлык чалт айрыляр.

* * *

Акыл зәхмети билен мешгулланян киши аз салымлык физики зәхмет билен мешгулланып сүңңүни дерлетсе, ядавлыгы айрылып, зехини бителйәр.

* * *

Горкмакдан яңа сүңңүңи саклап билмесең, гасыгың ики

тарапындакы тирпилдейэн дамарлары овкаламак пейда эдйэр.

* * *

Хаммамда етерлик гызгын сув билен ювунмак диңе бир кирден сапланмак дэл-де, башга-да көп дертлерден хем сапланмакдыр.

* * *

Төтэнликден деген ургы себэпли тениң гөгерер өйтсең, шол ере совук зат дегирсең непагасы дегйэр.

* * *

Дызындан ашагыны ве гушаклыгындан ёкарыны овкалап-овкалап ювунмак тутук ишдэни ачар.

* * *

Шейле ювунмагың сүйжи ука гитмек ве парахат укламак үчин хем пейдасы кэн.

* * *

Йүрегиңе довул дүшүп, йүзүң лап-лап гызан махалы совук сув билен йүзүңи ювмак пейдалы.

* * *

Калбыңа ярамаз пикирлер гелип, бейниң лерзаңа гелен вагты ховлукман 40-а ченли санасаң якымсыз дуйгулардан сапланарсың.

* * *

Эндамыңы эл билен, аяк билен басмак, овкаламак, массаж этмек ве иппликатор көп санлы иңңелер беркидилен мата билен тэсир этмек хем көп дерди-белалардан саплаяр.

* * *

Режим боюнча ылгамагың, гимнастика этмегиң хем адам саглыгы үчин белли бахасы ёк эмлердендир.

* * *

Чакындан көп ятмак, көп иймек ве көп геплемек хем саглыгың хем абрайың үчин ховплудыр.

* * *

Гайта-гайта сынчгылавук тутян адамың чалажа гахарыны гетирсең сынчгылавук айрыляр.

* * *

Нэсагың калбында шол кеселден гутулжакдыгына болан ынам дөредип билмек хем иң говы эмлердендир.